

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI**

Kayumov Ibragim Fayzullayevich

**OILADOSH CHOLG‘ULARNI
O‘RGANISH**

*Respublika oliy o‘quv yurtlari bakalavriatining 5111000 – kasbiy ta‘limi
5150700 – cholg‘u ijrochiligi (turlari bo‘yicha) yo‘nalishi talabalari uchun*

O‘quv qo‘llanma

**“Durdona” nashriyoti
Buxoro - 2021**

UO'K 780.6(075.8)

85.315.3ya73

K 33

Kayumov, I.F.

Oiladosh cholg'ularni o'rganish [Mant] : o'quv qo'llanma / I.F. Kayumov.-
Buxoro: "Sadriiddin Salim Buxoriy" Durдона, 2021.-136 b.

KBK 85.315.3ya73

Ushbu o'quv qo'llanma musiqa san'ati sohasidagi oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, oiladosh cholg'ularni o'rganish hamda cholg'u ijrochisi sifatida mustaqil faoliyat ko'rsatadigan mutaxassis tayyorlashga mo'ljallangan bo'lib, DTSGa asoslangan.

Mas'ul muharrir:

A.Qalandarov, Buxoro davlat universiteti "Durдона" nashriyoti bo'lim mudiri

Taqrizchilar:

Avaz Mansurov, Toshkent davlat konservatoriyasi kompozitsiya va cholg'ulashtirish kafedra professori, kompozitor

Baxrom Madrimov, BuxDU san'atshunoslik fakulteti dekani, musiqa ta'limi kafedra dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi, professor v/b.

**O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021-yil 18-avgustdagi 356-sonli buyrug'iga asosan nashr etishga ruxsat berildi.
Ro'yxatga olish raqami 356/7-170.**

ISBN 978-9943-7671-2-6

Это учебное пособие предназначено для студентов музыкальных учебных заведений для изучения и исполнения на родственных инструментах и подготовки специалистов самостоятельного исполнения на музыкальных инструментах, основан на ДТС.

Ответственный редактор

А. Каландаров, Заведующий отделом издательства Бухарского государственного университета «Дурдона»

Рецензенты:

Аваз Мансуров, Профессор кафедры композиции и инструментовки Ташкентской государственной консерватории, композитор

Бахром Мадримов, Декан факультета истории искусств Бухарского государственного университета, доцент кафедры музыкального образования, кандидат педагогических наук, и.о. профессора

This study guide is intended for students of musical educational institutions for the study and performance of related instruments and the training of independent performance specialists in musical instruments, based on TPA.

Responsible Editor

A.Kalandarov, Head of the department of the publishing house of the Bukhara State University "Durдона"

Reviewers:

Avaz Mansurov, Professor of the Department of Composition and Instrumentation, Tashkent State Conservatory, composer

Bakhrom Madrimov, Dean of the Faculty of Art History of Bukhara State University, Associate Professor of the Department of Music Education, Candidate of Pedagogical Sciences, Acting professor.

Annotatsiya

Oiladosh cholg'ularni o'rganish nomli o'quv qo'llanma musiqa san'ati sohasidagi oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, DTS dasturiga amal qilingan holda oiladosh cholg'ularni o'rganish va ijro etish mahoratiga ega bo'lgan mutaxassislarni tayyorlash uchun muhim o'rin tutadi.

Аннотация

Учебное пособие “Изучение родственных музыкальных инструментов” предназначено для студентов высших учебных заведений в области музыкального искусства и играет важную роль в подготовке специалистов, обучающихся и играющих на инструментах, следуя программе ДТС.

Annotation

The study guide “Learning Related Musical Instruments” is intended for students of higher educational institutions in the field of musical art and plays an important role in the training of specialists studying and playing the instruments following the TPA program.

KIRISH

Musiqqa ilmining amaliy va nazariy taraqqiyotida, xususan cholg‘u ijrochiligida milliy musiqqa cholg‘ularining ham o‘ziga xos o‘rni bo‘lib, cholg‘u ijrochiligi musiqqa asarlarini paydo bo‘lishida, musiqqa madaniyatining rivojlanishida, asrlar osha takomillashib, bizning davrimizgacha yetib kelishida asosiy omil hisoblanadi.

Musiqqa cholg‘ulari, cholg‘u ijrochiligi har bir davrda musiqqa ilmining amaliy va nazariy taraqqiyotiga asosiy manba hisoblanib, xalq cholg‘ulari har bir millatning milliy musiqqa ijrochiligiga mos ixtiro qilinadi. Musiqqa cholg‘ulari ijrosida esa har bir millatning musiqqa ijrochiligiga xos milliy musiqiy sadolanish qoidalari, milliy musiqiy ijro tuzilmalari, ijrochilik maktablari, musiqiy holat, musiqiy asarlar, ijro bezaklari, mahorat va boshqa musiqqa ijrochiligiga mansub masalalar namoyon bo‘lib turadi. Chunki milliy musiqqa cholg‘ularida asosan ko‘proq har bir xalqning milliy musiqqa merosiga oid musiqiy asarlari ijro etiladi va shu bois xalq cholg‘ulari deb ataladi. Har bir millatning musiqqa merosi, milliy musiqqa cholg‘ularining ijrolaridagi sadolanish bilan bir-biridan farq qiladi va ijro musiqiy asarlarni qaysi millatga mansubligidan darak beradi. Masalan: arab, fors, turk, hind, o‘zbek, tojik, qozoq, qirg‘iz, turkman musiqasi va hokazo. Hosil qilingan musiqqa sadolaridan biri “nag‘ma” deb atalib, “nag‘ma” ikki xil nomlangan. “Qavliyy” bu tabiiy inson tovushidagi sadolar va “fe‘liyy” esa sun‘iy deb sanalib, ya‘ni musiqqa cholg‘ularidan chiqadigan musiqiy sadolar tushuniladi.¹

Xalq musiqqa merosidagi, avvalambor milliy cholg‘ularda tarannum etilayotgan kuy – qo‘shiq, allalar, o‘lanlar, laparlar, dostonchilik qo‘shiqlari va kasbiy ijrochilikning professional mazmunidagi badiiylashgan madaniy, ma‘rifiy va estetik ideallardan yosh avlod tarbiyasida milliy o‘zligiga xos tavsiflar kabi foydalanish va sadolanishlarning yanada chiroyiga erishish, ularni milliy istiqloq g‘oyalari ruhida kamol topishida, qolaversa, ta‘lim va tarbiyani milliy asoslarda barpo etishda poydevor vazifalarini o‘taydi. O‘zbek xalq cholg‘u asboblari ijro etish san‘ati o‘z taraqqiyotining ko‘p asrlilik an‘analarini meros qilib oldi. Ularning ildizlari qadim-qadim davrlarga borib taqaladi. 1933-yildagi Ayratom shahristoni arxeologik qazilmalarida topilgan madaniy boyliklar, qadimiy adabiy manbalar, o‘zidan ilgari turli musiqqa asboblari mavjud bo‘lganligidan dalolat beradi.

Eramiz boshlarida turli tuman xalq cholg‘u asboblari kundanlik turmushda, ovda, saroy hayotida, madaniy bayram marosimlarida, xalq sayillarida ijrochilikda keng foydalanilgan. Xalq musiqqa cholg‘u asboblari asrlar davomida insonlarning ma‘naviy ehtiyojlarini qondirib kelgan. Tasviriy san‘at asarlari, sopol haykalchalar va turli xil miniatyuralar eramizning VII asrdayoq ikki turdagi xalq cholg‘u ansambli mavjud bo‘lganligidan dalolat beradi.

O‘rta asrlarda xalq musiqqa ijodining og‘zaki an‘analari keng tarqalgan bo‘lib, ular cholg‘u musiqasinnig har xil janrlari, turkumlari, rang-barang musiqqa san‘ati turlari, ulkan madaniy meros sifatida avlodlardan avlodga o‘tib kelgan. O‘rta asrlarda musiqqa ijrochiligi bir-biridan farqi o‘laroq uch xil mustaqil uslub kasb etadi.

- 1) Farg‘ona – Toshkent yo‘nalishidagi (chor maqom)
- 2) Xorazm ijrochilik yo‘nalishi (olti yarim maqom, panjgoh ham kirgan)
- 3) Samarqand – Buxoro ijrochilik uslubi, ya‘ni shashmaqomdir.
- 4) Qashqadaryo – Surxondaryo dostonchilik san‘atlari

XIX asrning oxiri XX asr boshlarida xalq cholg‘ularida ijrochilik san‘ati rivojlanishi, yangi ijtimoiy-siyosiy sharoit, Yevropa madaniyati ta‘siri bilan bog‘lanadi. XX asrning 50-yillaridan yangi sozlarning orkestr tarkibiga kirib kelishi va ularning orkestrdagi imkoniyatlari oshdi.

Shunday qilib, o‘zbek xalq cholg‘u asboblari paydo bo‘lishi va takomillashining boy tarixi bilan bog‘liq bilimlar, musiqqa ijrochilik texnikasi, imkoniyati va taraqqiyoti qonuniyatlarini ochishga yordam beradi.

O‘quv qo‘llanma Respublikaning oliy va o‘rta maxsus bilim yurtlari talaba va o‘quvchilariga “Oiladosh cholg‘ularni o‘rganish” va ijro mahoratini rivojlantirish, yoshlarning badiiy-estetik dunyoqarashini shakllantirish va musiqqa san‘atini sevishga hamda ma‘naviy-ma‘rifiy, madaniy va aholiqiy sifatlarini o‘stirishga katta xizmat qiladi.

¹ Is‘hoq Rajabov. Maqomlar masalasiga doir. Toshkent-1963. 12.s.

I QISM. O‘ZBEK XALQ CHOLG‘ULARI TARIXIDAN

O‘zbek xalq cholg‘ularining tarixi qadimdan o‘rganilib kelinadi. IX-XVII asrlarda yashab o‘tgan O‘rta Osiyo olimlarining risolalarida musiqiy cholg‘ularning tavsifini, mashhur musiqachilar nomini, mashhur musiqiy asarlar nomini uchratish mumkin.

O‘zbek an‘anaviy musiqasini yig‘ish va o‘rganish XIX asrning 70-yillaridan boshlab keng miqyosda olib borila boshladi. Bu ishlarni asosan harbiy kapelmeysterlar olib borishgan. Ular orkestrda ishlash bilan birga, etnografik faoliyat bilan ham shug‘ullanishgan. Birinchi navbatda, bular A.Eyxgorn va F.Leysiklardir. Xususan, A.Eyxgorn turli guruhlariga kiruvchi 36 ta xalq cholg‘usidan iborat katalogni tuzgan. Xalq cholg‘ularini yig‘ish va o‘rganish bo‘yicha olib borilgan ishlarda mashhur kompozitor, etnograf va pedagog V.A.Uspenskiy chuqur iz qoldirgan. Uning faol ishtiroki va harakati natijasida 1919-yili Toshkentda musiqiy-etnografik bo‘lim ochiladi va u bu bo‘limga rahbarlik qiladi. Bu bo‘lim olib borgan ishlardan biri xalq cholg‘ulari kolleksiyasini yig‘ish va ularning ijrochilik imkoniyatlarini o‘rganish bo‘ldi.

O‘zbek musiqasini o‘rganish tarixida keng ko‘lamdagi olim, iste‘dodli folklorchi, pedagog V.M.Belyayevning xizmatlari ham kattadir. V.A.Uspenskiyning Turkmanistonda (1925-1926) o‘tkazilgan ekspeditsiyasi materiallari V.M.Belyayevning Sharq musiqa madaniyatini o‘rganishi uchun katta turtki bo‘ldi. Musiqa nazariyasini o‘rganishda V.M.Belyayev Sharq olimlarining musiqa haqidagi risolalarining ahamiyatini alohida ta‘kidlab o‘tadi. Uning o‘zbek xalq cholg‘ulari rivoji tarixi bo‘limida olib borgan izlanishlari, ularni sinflashtirish va o‘lchash ishlari katta qiziqish uyg‘otadi.

1933 - yili Moskvada V.M.Belyayevning “O‘zbekiston musiqiy cholg‘ulari” nomli kitobi nashr qilinadi. Unda 50 dan ortiq cholg‘uning tavsifi berilgan. Kitobda birinchi marta o‘zbek xalq cholg‘ulari ilmiy darajada tasniflangan.

An‘anaviy musiqa cholg‘ularini o‘rganish va ularda ijro etishni o‘rgatish masalalari bo‘yicha izlanishlarni F.M.Karomatov, cholg‘ularni qayta ta‘mirlash va modernizatsiya qilish borasidagi izlanishlarni esa A.I.Petrotyans olib bordi. A.I.Petrotyans “Cholg‘ushunoslik” kitobida xalq cholg‘ularining asosiy guruhlarini, sinflashtirishni ilmiy asoslab bergan. Bu guruhlar oilalarini yaratib, ularning tuzilishini, texnik va badiiy imkoniyatlarini tavsiflab berdi. Shu bilan bir qatorda, ularni samarali qo‘llash uchun amaliy maslahatlar ham berilgan.

Ancha yillar mobaynida ta‘lim usuliyoti shakllandi. Xalq cholg‘ularini qayta ta‘mirlash va takomillashtirish natijasida tovush hosil qilishning texnik usullari, yangi ijrochilik ko‘nikmalari ishlab chiqildi. Cholg‘uda ijroning eshitish uslubidan nota yordamida ijro uslubiga o‘tilishi o‘quv repertuari ustida ko‘p ishlashga, xalq cholg‘ularida ijro maktablarini tashkil qilishga olib keldi. Xalq cholg‘u ijrochilariga ta‘lim berishning usuliy va didaktik asoslarini ishlab chiqish xuddi shu yo‘nalishda olib borildi. O‘tgan yillar mobaynida O‘zbekiston davlat konservatoriyasi xalq cholg‘ulari kafedrasida professor-o‘qituvchilari tomonidan bir qator fundamental darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar, to‘plamlar chop ettirildi.

Xalq cholg‘ularida ijrochilik maktablari paydo bo‘ldi. Shu bilan birga, xalq cholg‘ulari orkestrini tashkil qilish va ishlash bo‘yicha o‘quv-qo‘llanmalar yozildi. Shunday qilib, xalq cholg‘ulari yo‘nalishi bo‘yicha musiqiy ta‘limning boshlang‘ich bo‘g‘ini uchun ta‘lim asoslari shakllandi.

Har qanday talaba butun o‘quv yili mobaynida yetarli miqdorda keng umumta‘lim va kasbiy bilimlarga ega bo‘lishi kerak. Chunki hammamizga ma‘lumki, ko‘pgina bitiruvchilarimiz o‘z hayotlarini pedagogik faoliyat bilan bog‘laydi. Bu esa psixologiya, pedagogika, usuliyot bo‘yicha yaxshi tayyorgarlikni, keng dunyoqarashga ega bo‘lishni talab etadi. Ammo shu paytgacha pedagogika tamoyillariga asoslangan, ta‘limning o‘ziga xosligini ochib beruvchi, ijrochilik madaniyati yutuqlarini ifodalagan umumiy va shaxsiy usullar ishlab chiqilmagan.

Xalq cholg‘u asboblari, ma‘lumotlarga qaraganda juda qadim zamonlarda, eramizdan avvalgi XIII ming yillikda paydo bo‘lgan, deb taxmin qilinadi. Cholg‘ulardan dastlab urma zarbli cholg‘ular paydo bo‘lgan, chunki eng qadimgi mehnat qo‘shiqlari, ovga chiqishlar usul (ritm) tuzilish jihatidan bevosita bir-biriga bog‘liq bo‘lgan. Keyinchalik shovqinli musiqa

asboblari paydo bo'ldi. Ijrochilar qarsak chalib, usul (ritm) ni ta'kidladilar, shovqinli cholg'ular ta'sirini kuchaytirdilar. Keyinroq xalq ustalari tomonidan qamish va bambuk poyasidan surnay, hushtak, yana bir oz o'tgach esa nay, naysimon hushtaklar, shiqildoqlar, chiltor (arfa) yasaldi. O'sha paytdagi nay cholg'u asboblari hozirgi zamon zamonaviy ko'p teshikli naylardan bir oz farq qilgan.

Vaqt o'tib, ushbu cholg'ular takomillashib, ko'p yillik naylar yuzaga keldi, so'ngra torli-mizrobli va torli-kamonchali musiqa cholg'ulari paydo bo'la boshladi. Ulardan saroy a'yonlarining marosimlarida, harbiy yurishlarida foydalanilgan.

Qadimgi Sharq madaniyati quchog'ida o'zbek xalq cholg'u asboblari shakllandi. Ular ko'p asrlik taraqqiyot davomida o'ziga xos xususiyatlarini, tovush tusini saqlab qoldi. O'ziga xos tuzilishi tufayli nay, surnay, tanbur, dutor, rubob, g'ijjak, qo'bizlar an'anaviy shakllarda bizgacha yetib keldi.

Eramizdan avvalgi III asr o'rtalarida O'rta Osiyoning g'arbiy viloyatlarida Parfiyon(a), Sharqda esa Grek-Baqtriya davlatlari tashkil topdi. Eramizning I asrida O'rta Osiyoning janubiy qismida qudratli Ko'shon shohligi tashkil topdi. Mahalliy Kushon sulolasi ostida bir qancha davlatlar birlashdi, buning natijasi o'laroq shaharlar yuksaldi, madaniyat gullab yashnadi, yangi-yangi musiqa cholg'ularining yaratilishiga shart-sharoit yuzaga keldi. Quldorlik jamiyati O'rta Osiyo xalqlari madaniyati rivojida muhim bosqich bo'ldi. Xalq musiqasi yanada yuksalishi bilan birga cholg'u asboblari ham takomillashdi.

1930-1940-yillarida olib borilgan arxeologik ekspeditsiyalar (S.L.Tolstov, V.A.Vyatkin, M.V.Masson va boshqalar rahbarligida) natijasida O'rta Osiyo madaniyatini, shu jumladan xalq cholg'ularini o'rganishda qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lindi. Topilgan madaniy yodgorliklar: nay rubobsimon cholg'u, hozirgi doiraga o'xshash do'mbira, nog'ora va shu singari cholg'u asboblari chalayotgan mashshoqlar tasvirlangan. Bular Afrosiyob, Tuproqqal'a, Ayratam kabi shaharlardan topilgan sopol idishlardagi mashshoq haykalchalardir. Ularda turli xil musiqa asboblari: Lyutnya, tanbur, rubobsimon cholg'u, qonun, ud, rud, shemani, (musiqor) chag'ona, chiltor, nay, burg'u, surnay, karnay, doirasimon cholg'ularda mashq qilinishi tasvirlangan.

Cholg'ular jo'rligida qo'shiq, o'yin va kuylar xalqning katta-katta marosimlari va oilaviy bayramlarda ijro etilgani bizga ma'lum. Bayramlar ko'pincha yil fasllari bilan bog'liq bo'lgan. O'rta Osiyoda "Navro'z", "Lola sayli", "Hosil bayrami", "Qovun sayli", "Uzum sayli" kabi mavsumiy bayramlar keng tarqalgan. Bunday ommaviy bayramlarni xalq cholg'u ansambllari, xonanda va sozandalar hamda raqqosalarsiz tasavvur qilish qiyin. Bayramlarda, madaniy marosimlarda ayniqsa, karnay, surnay, doira, nog'ora va chindavul kabi urma zarbli musiqa asboblari keng qo'llanilgan.

Feodalizm davrida arab istilosi O'rta Osiyo xalqlari madaniyati taraqqiyotiga sezilarli ta'sir o'tkazdi. VII-VIII asrlarda arab xalifaligida tirik jonzotni tasvirlashni taqiqlovchi, islom dinining yoyilishi, devoriy suratlarining, shu jumladan musiqa cholg'ulari tasvirining barham topishiga olib keldi.

IX asrga kelib Buxoro yirik madaniy markazga aylandi va ayni paytda yakka navoz, ansambl musiqachiligi va raqsn o'z ichiga olgan vokal-cholg'u musiqa turkumlari rivojlandi. O'rta asr sharoitida musiqiy ixtisoslashuv, maxsus musiqa ustaxonalari paydo bo'lishiga olib keldi. Bu yerda ustoz-shogird an'analari qaror topib rivojlandi. Musiqa cholg'u asboblari ham shakllandi. Asboblarning yangi namunalari kashf etildi.

Sharq olimlarining nazariy qarashlari musiqa tajribasi asosida shakllangan bo'lib, ular o'z risolalarida musiqa cholg'usining jamiyatda tutgan o'rni va ahamiyati haqida atroflicha ma'lumot berganlar. Abu Nasr Muhammad Forobiyning (873-950) "**Musiqa haqida katta kitob**" ("**Kitob al-musiqa al-kabir**"), Abu Ali ibn Sinoning (980-1037) "**Davolash kitobi**" ("**Kitob um-shifo**") qomusidagi "**Musiqa haqida risola**", al-Xorazmiyning X asr "**Bilimlar kaliti**", Safiuddin Urmaviyning (1216-1294) "**Oliyjanoblik haqida kitob**" yoki "**Sharafiy kitobi**", Abdurahmon Jomiyning (1414-1492) "**Musiqa haqida risola**" kitoblarida musiqa ijrochiligi va xalq cholg'u asboblari haqida muhim ma'lumotlar berilgan.

Safiuddin Urmaviy iste'dodli ud cholg'uchisi Urmiya shahrida tug'ilgan (Ozarbayjonlik)

mashhur xonanda, uning eng katta yutug‘i “**Modius**” ladning mukammal yo‘nalishlarini ishlab chiqqanligidir. Ibn Zaylning VI asr “Musiqqa haqida to‘liq kitobi” va “**Kitob ul-kabi fil-musiqiy**” uning musiqqa ilmidagi yagona va bebaho kitobidir. U yangi usulni, musiqada lادلarni harflar bilan ifodalash usulini ishlab chiqdi. Abduqodir Marog‘iy XV asr, Ozarbayjonning Marog‘ shahrida tug‘ilgan bo‘lsa-da, hayotining ikkinchi yarmi Amir Temur saroyida Samarqandda o‘tgan va Hirotda vafot etgan. “**Musiqqa ilmda ohanglar to‘plami**” (Jami al-alhon fi-ilm al-musiqiy) risolasida musiqqa haqidagi ta‘limotni kamoncha, yetti torli g‘ijjak kabi bir turdagi musiqqa cholg‘ulari borligi haqidagi ma‘lumotlar bilan boyitdi.

Al-Husayn XV asr asosan O‘rta Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan torli musiqqa asbobi – dutor haqida ma‘lumot bergan. Qutbiddin ash-Sheroziy (1236-1310) eronlik musiqqa nazariyotchisi sifatida tanilgan bo‘lib, o‘z risolasida kamonchali tanbur (sato) haqida ibratli mulohazalar bildirgan hamda inson ovozi musiqqa asboblari ichida eng yoqimlisi deb hisoblagan.

Al-Forobiy (IX asr) mohir ijrochi sifatida ham tanilgan. U damli cholg‘u nay asbobini, torli mizrobli cholg‘u tanbur va ud musiqqa asboblarini juda zo‘r mahorat bilan ijro etgan. Forobiy mohir ijrochi sifatida musiqqa cholg‘u asboblarining jamiyat hayotidagi rolini o‘rganishga ahamiyat beradi va u “Jang-u jadallarda, raqslarda, to‘y-tomoshalarda, ko‘ngilochar bazmlarda hamda ishq va muhabbat qo‘shiqlarini kuylashda chalinadigan cholg‘ular bor”, deb yozgan edi. Kitobning ikkinchi qismida xalq cholg‘ulari lyutnya, tanbur, ud, nay, rubob, chang, shoxrux, qonun, dutor va boshqa cholg‘ular izchil va batafsil ta‘riflanadi. Lyutnya-torli mizrobli cholg‘usi o‘sha davrda eng keng tarqalgan bo‘lib, o‘ziga xos mizrob (chertma) vositasida chalingan, dastasida esa ligatura (lada) lar joylashgan.

IX-X asrlarda lyutnya arabcha ud nomini oladi. Bu cholg‘u asbobi ko‘pgina Sharq mamlakatlarida, Kavkazorti xalqlari orasida, O‘zbekiston va Tojikiston cholg‘uchiligida hozirgacha saqlanib kelyapti. “Musiqqa haqida katta kitob”da Forobiy yana bir cholg‘u asbobi tanburni ta‘riflaydi. Olimning fikricha, tanbur forscha “tan-bur”, ya‘ni (Dilni tirnash) ud cholg‘usiga yaqin turadigan cholg‘u ekanligini aytadi.

Forobiy, shuningdek nayni ham ta‘riflaydi. U turli xil damli musiqqa cholg‘ularini ovoz hosil qilish uslubiga ko‘ra naysimon guruhga kiritadi, ya‘ni nay quvurida havoning damli harakati orqali, tovush hosil bo‘ladi. Ulardan biri oddiy nay, yoki bir yo‘nalishda joylashgan ko‘p teshikli nay. Bu turdagi bo‘ylanma naylar yoki turlicha ataluvchi naylar hozirgi kunda ham Sharq xalqlari orasida mavjud. Uning Vyetnamliklar sao, tojiklar tutek, tatarlar kaval, qozoqlar sibizg‘a, ozarbayjonliklar nay (juda kam uchraydi), qirg‘izlar uo, choor (cho‘ponlarning cholg‘u asbobi) o‘zbeklar nay deydi.

Olim va mashhur cholg‘uchi Forobiy surnay musiqqa asbobi haqida bir qator ma‘lumot beradi. Uning o‘rik yoki tut daraxtidan ishlanganligi va o‘sha davrda keng tarqalgan musiqqa asbobi ekanligi haqida to‘xtalib o‘tadi.

Forobiy, shuningdek, Dunay, (Mizmar) ni ham alohida tilga oladi. Dunay hozirda qo‘shnay yoki turkman cholg‘usi gosha-dilli tyuy dyuk (qo‘sh qamishdan yasalgan cholg‘u) ga o‘xshatadi. Forobiy o‘z risolasida o‘zi yashagan davrda mavjud bo‘lgan rubobni ham batafsil ta‘riflaydi. O‘sha davrdagi rubob ham hozirgi qashqar rubobiga o‘xshash bo‘lib, pardalari dutor pardalariga o‘xshagan, dastasi ancha uzun bo‘lganligini, asosiy qismini yog‘och dekali pastki qismi esa charmdan ishlangan, dekali musiqqa cholg‘usi deb ta‘riflaydi. Shuningdek, musiqqa asbobi changni ham ta‘riflaydi. O‘sha vaqtgacha changning 15 ta tori bo‘lgan, ular diatonik sozlangan va ikki oktava oralig‘iga teng tovush qatorga ega deydi. Yana Forobiyning guvohlik berishicha, ud cholg‘usi ansambl ijrochiligida yetakchi rol o‘ynagan “Cholg‘u asboblari haqida kitob” ida olim tanbur, rubob, chang, cholg‘u asboblarini udda chalayotgan kuyga yoki yakkanavoz xonandaga, uyg‘un jo‘r bo‘lish, uchun sozlash usullarini tushuntiradi. Shunday qilib, Sharqning ulug‘ allomasi Al-Forobiy musiqqa ilmining bir bo‘limi sifatida cholg‘u asboblarini o‘rganuvchi cholg‘ushunoslik sohasiga asos soladi.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) o‘z davri musiqqa cholg‘ularini ikki guruhga bo‘ladi: mizrobli, noxunli, (Borbada, tanbur, rubob) va butun rezanator qapqog‘i bo‘ylab tortilgan ochiq cholg‘u

asboblari (shohrux, chiltor, lira), chang (arfa). Olim ohangi inson ovoziga yaqin turadigan cholg'ʻu asboblari ud, rubobni batafsil ta'riflagan. O'sha davrda yashab ijod etgan Safiuddin Urmaviy musiqa ilmini tizimini (sistemi) ni rivojlantiradi. U **“Taqvodorlik kitobi”**da ud cholg'ʻusini ta'riflaydi: “Bilginki, cholg'ʻu asboblari ichida ud asbobi eng mashhur va zamonaviydir”. Udning dastasining to'la chizmasi, uni sozlash haqida tasavvur beradi. A.Navoiyning tasdiqlashicha, mavjud 12 maqom qadimiy musiqaning asosidir.

Marog'iy (XIV asr) o'zining g'ijjak yasash usuli haqida bergan ma'lumotlarida g'ijjakning ipak yoki pay torlari jez torlariga nisbatan ancha yaxshi va mayin ohang beradi, deydi. Qo'sh torli cholg'ʻu asbobi dutor haqida ilk ma'lumotlar al-Husayniy (XV asr) ning musiqa kononlarida uchraydi. “Dutor” atamasining paydo bo'lishiga, uning shaklan o'xshash, ko'p torli boshqa cholg'ʻu asboblardan (ozarbayjoncha soz, ud, tanbur kabi) farqlash asosiy sabab bo'lgan.

XVII asrning mashhur ud va chang cholg'ʻusi ijrochisi Darvish Ali o'zining risolasida o'sha davrda qo'llanilgan cholg'ʻu asboblari haqida batafsil ma'lumot bergan. U udni cholg'ʻular **“shohi”** deb ataydi. Udning juft sozlagan o'n ikki tori bo'lgan. Forobiy davridagi dastlabki uddan birmuncha farq qilgan. Risolada yozilishicha, chang cholg'ʻular homiysi Zuhroga bag'ishlangan.

Ta'riflangan changning yetti maqom ijrosi uchun yigirma olti tori va yetti pardasi bo'lgan. Nay ham qadimiy cholg'ʻu sifatida tilga olinadi. Yana risolada qonun, rubob, qo'biz, musiqor, enbon nayi (Xitoyda tarqalgan), ruhavza (olti tordan iborat noxonli) kabi cholg'ʻulari to'g'risida yozilgan. Darvish Ali ta'rif bergan cholg'ʻu asboblardan yettisi: tanbur, chang, ud, qonun, rubob, qobiz, g'ijjak, nay o'sha davrda juda keng tarqalgan edi. Risolada changchi Dilorom, naychilar Abduqodir va Xo'ja Abdul-lohi-lori, Mavlono Merik changi Buxoriy, Mavlono Qosim-Rabboniy, Sulton-Ahmadiy “Devona”, rubobchilar aka-uka Shayx Shamsi-Rabboniy va ko'pgina boshqa mashhur ustozlarning nomlari tilga olinadi. G'ijjak cholg'ʻuchisi Shoh Quliy-G'ijjakiy shu musiqa asbobida ajoyib kuylar ijro etgan va uning yaratgan muxammas ritmidagi peshravi “Husayniy” alohida ajralib turadi.

Darvish Ali, naychi Sulton Ahmadning ijro etgan kuylariga, nayning sehrli ohanglariga, san'at xilomandlari chuqur taassurot qoldirganliklarini aytadi.

Ud cholg'ʻusini Sulton Muhammad Uddiy Samarqandiyini muallif, noyob iste'dodli cholg'ʻuchi, musiqa ijodkori sifatida tilga oladi. Buxorolik rubobchi Shayx Shamsiy-Rabboniy chalgan rubobni ohangini eshitib betakror ijrosidan hayratga tushgan odamlar chor atrofdan to'planaverishgan ekan. Shuningdek, o'sha davrda o'n ikki maqom (Rahoviy, Husayniy, Zangula, Rost, Ushshoq, Navo, Bo'slik, Hijoz, Iroq, Isfahon, Zirafkand, Buzruk) mavjud ekanligi va shular asosida musiqa asarlari yaratgan bastakorlar ko'p ekanligini aytib o'tadi.

Darvish Alining guvohligi yana shunisi bilan qimmatliki, u qayd etgan cholg'ʻu asboblarning kattagina qismi (nay, surnay, karnay, chang, qonun, rubob, ud, tor, tanbur, g'ijjak, qo'biz, doira, nog'ora, dutor) O'rta Osiyoning O'zbekiston, Tojikiston va boshqa respublikalarida ham shu kunlarga saqlanib keldi va ular takomillashmoqda. Shunday ekan, bu cholg'ʻularni o'zbek xalq musiqa cholg'ʻulari deb atash o'rinlidir.

O'rta asr Sharq olimlarining asarlarida musiqiy cholg'ʻular, ular yaratgan ma'naviy-madaniy muhit haqida tarixiy ma'lumotlar yetarli bayon qilingan, ammo ularda u yoki bu xalq cholg'ʻularning texnik va badiiy imkoniyatlari juda oz.

XVIII asr oxiri - XIX asr boshlarida o'zbek musiqa madaniyatida xalq va professional musiqa san'atining ko'plab yangi turlari takomillasha boshladi: katta ashula, katta o'yin, Shodiyona, Mavrigi, Navro'z Shashmaqomlar, Chor maqom unga (dugoh Husayniy, Chorgoh, Bayot, Gulyori-Shahnoz) kirgan.

Musiqachilikda olti turkum asarlardan iborat Shashmaqom, ayniqsa mashhur bo'lgan. Mashhur xonanda va sozandalar Domla Halim Ibodov, Usta Shodi Azizov, Levi Boboxonov, Hoji Abdulaziz Rasulov, Sodirxon Bobosharipov, Boboqul Fayzullayev, Shohnazar Sohibov, Fazliddin Shahobovlar shashmaqomga yangi hayot baxsh etishdi. O'zbek xalq cholg'ʻu asboblarning ijroviy imkoniyatlari doimiy kengaydi va takomillashdi.

Musiqa ustalaridan xalq cholg'ʻularni yanada mukammallashtirishni talab etishdi. Bir oz

vaqtdan so'ng qashqar rubobi va chang singari cholg'u asboblarining ovozlari yangidan yangi yangradi. XX asr boshlarida musiqa asboblarini yaratishda xalq musiqachiligini rivojlantirishda Usta Umar Ali ko'p mehnat qilib, cholg'uchilarga tanbur, rubob, dutor, g'ijjak, qo'biz, nay, surnay va shunga o'xshash bir qancha musiqa cholg'ularini o'z ustaxonalarida yasagan.

1948-yilda Toshkent davlat konservatoriyasida xalq cholg'u ijrochiligidan ta'lim berish boshlandi va oradan bir oz vaqt o'tgach, orkestr sinfi tashkil qilinib, cholg'u ijrochiligi rivojlanib ketdi. Endilikda nafaqat o'zbek kuylari, balki qardosh xalq musiqalari, Ukraina, Moldoviya, turkman, tojik, qoraqalpoq, uyg'ur musiqalari bilan bir qatorda Yevropa kuylarini ham ijro etish yo'lga qo'yildi.

1955-60-yillarda orkestr ijrochilar soni yuzga yaqinlashib bordi, orkestr tarkibida urma zarbli litavra, triugolnik, baraban, doiralar, torli-kamonchali musiqa cholg'ulariga g'ijjak: prima alt, bas va kontrabaslar, torli urma chang cholg'usining prima, tenor, alt, bas, tanbur I-II, torli-mizrobli prima ruboblar, afg'on rubobi va qashqar ruboblari, shuningdek dutorlar oilasi: prima, sekunda, alt, tenor, bas, kontrabaslar, damli puflama asboblari nay, pikkalo, goboy, klarnet, surnay, qo'shnay asboblari kiritildi va shu musiqa cholg'ulari ijrosida turli xalqlar musiqasini ijro etish imkoniyatlari yaratildi.

Ana shunday tamoyillardan biri musiqa asbobini chalish usuli va vositalari nuqtayi nazaridan tasnif etish hisoblanadi. Mana shu jihatdan o'zbek milliy musiqa cholg'ulari quyidagi guruhlarga bo'linadi:

Urma musiqiy cholg'ular - doira, nog'ora, qayroq, safoil, chindovul, tavlak, sagat (tarelka).

Damli cholg'ular - sibizg'a, nay, qo'shnay, sumay, bulomon, kamay.

Torli cholg'ular. Bu cholg'ular ham o'z navbatida quyidagilarga bo'linadi:

1) **torli noxunli mezrobli cholg'ular**- qashqar rubobi, tanbur, ud, qonun.

2) **urma jarangli torli cholg'ular** - chang;

3) **chertma cholg'ular**- do'mbira, dutor, chang deb nomlanib kelingan burchakli arfa ham shular jumlasidandir.

Kamonli cholg'ular-g'ijjak, qo'biz, sato.

Chertma-ag'rofon (damli) cholg'ular- chanqovuz.

Musiqiy cholg'ulaming vujudga kelishida xalqning hayoti, turmush tarzi, ruhiy olami, hissiy (emotsional) boyligi, dunyoqarashi, an'analari yetakchi omil hisoblanadi. Umuman olganda, sozlaming yaratilishi insonning o'z dunyoqarashi, falsafiy-estetik kechinmalarini badiiy ifodalashga bo'lgan ma'naviy ehtiyoji bilan bog'liqdir. Musiqiy sozlaming yaratilish jarayoniga nazar soladigan bo'lsak, ibtidoiy tosh davridagi mavjud "qayroqdan" tortib hozirgi zamonaviy cholg'ulargacha bo'lgan o'nlab cholg'u asboblari namunalarining guvohi bo'lamiz. Bu cholg'ular orasida asrlar osha mukammallashib bizgacha yetib kelgan sozlar ham mavjud. Bizningcha, musiqiy sozlar tarkibiga kiruvchi urma va damli sozlar ilk bor paydo bo'lib keng ommalashgan. Ularning ommalashuvida hayot taqazosi muhim rol o'ynaydi. Ijtimoiy taraqqiyot va turli tarixiy voqealar hamda vaziyatlarda musiqiy cholg'ulaming turlicha shakllari yuzaga keldi. Fikrimizcha, yakka ijrochilik eng qadimiy ijro shaklini tashkil etsa kerak. Bunga misol qilib ovchilik bilan bog'liq ijro jarayonlarini yoki xalq marosimlarida qo'llanilgan qattiq ovoqli, ochiq maydonlarda chalinish uchun mo'ljallangan urma va damli sozlarni keltirish mumkin.

Eramizning IV-V asrlaridan boshlab musiqiy cholg'ulaming va ijrochilik yo'llarining mukammallashuvi yuzaga kela boshladi. Uzoq tarixiy taraqqiyot mobaynida yaratilgan turli san'at namunalari, ijrochi yoki musiqa cholg'ulari aks ettirilgan tasviriy obidalami tahlil etish shuni ko'rsatadi. Darhaqiqat, ijtimoiy hayot rivoji jarayonida musiqiy janrlar, cholg'ularning turli namunalari ham kashf etildi. Shu o'rinda biz hozirgi kunda ko'p ishlatiladigan ayrim musiqiy cholg'ularning tarixi va ulaming ijro imkoniyatlari, qo'llanilishi haqidagi ma'lumotlarni yoritib berishni lozim deb topdik.

II QISM. OILADOSH CHOLG‘ULAR HAQIDA MA‘LUMOT

URMA CHOLG‘ULAR

URMA cholg‘ular turiga doira, nog‘ora, safoil, chindovul, tavlak, qoshiq, sagat (tarelka) kiradi. Har bir cholg‘uning o‘ziga xos jarangi, sadolanishi, ko‘rinishi va ijro usullari mavjud. Urma musiqiy cholg‘ulari juda qadimiy bo‘lib, ulardan o‘zbek xalqining to‘y marosimlarida, bayramlarida ochiq va yopiq joylarda (xonalarda, saroylarda) yakka hamda ansambl shaklida keng foydalanilgan. Hozirgi kunda ham o‘zining qadimiy ko‘rinishini deyarli saqlab qolgan milliy cholg‘ularimizdan biri doiradir. (1-rasm)



1-rasm

Doira

halqasimon shaklda bo‘lib, uzum (zang) tanasidan, klyon, yong‘oq, tut, o‘rik va boshqa qattiq daraxtlardan egma holda yasaladi. Diametri 37-45 santimetr bo‘lib, asosan toy terisi yoki buzoq terisi bilan qoplanadi. Halqaning ichki qismida jarangni saqlovchi kichkina halqachalar 2-2,5 santimetr oraliqda butun gardish bo‘ylab joylashtiriladi.

Doiraning boshqa o‘zbek cholg‘ularidan farqi (nog‘oradan tashqari) olovda qizdirilib sozlanadi, ya‘ni jarangdorligi oshiriladi. Topilgan qazilma boyliklardan bizga ma‘lumki, doira (buben) bizning asrimizgacha bo‘lgan II asrda ham mavjud bo‘lgan. O‘rta Osiyoda u bundan 2000 yil oldin paydo bo‘lgan. Doira hozirgi kunda ham o‘zbek xalq cholg‘ulari orasida alohida o‘ringa ega. U yakka holda yoki ansambl bo‘lib ijro etiladi. Shunisi quvonarliki, hozirda faqat doirachilardan tashkil topgan ansambllar ko‘paymoqda. Misol tariqasida Elmurod Islomov, Husan Nosirov, Abbas Qosimovlar rahbarligidagi doirachilar ansambllarini keltirish mumkin.

Doira imkoniyati juda keng cholg‘ulardan hisoblanadi. Akademik Yunus Rajabiy maqomlarimizni notaga olgan vaqtda doira usullarini yozish uchun bitta nota chizig‘idan foydalangan. Hozirda esa doira usullarini to‘liq notaga tushirish va kelajak avlodlarga to‘liq qoldirish maqsadida to‘rtta nota chizig‘idan foydalaniladi. Bu esa har bir qo‘l va barmoqlar uchun alohida usullarni, cho‘zimlarni belgilash imkonini beradi. (2-, 3-rasm)



2-rasm



3-rasm

Doirachilik maktabi asosan ustoz va shogird an'analari orqali rivojlanib bizgacha yetib kelgan. Bunga misol qilib ustoz doirachilardan Usta Olim Komilov, To'ychi Inog'omov, G'ofir Azimov, Qahramon Dadayev, Odil Kamolxo'jayev, Elmurod, Xolmurod, Dilmurod Islomovlar, Hasan Azimovlarning xizmatlarini alohida qayd etish mumkin. Xalq orasida keng tarqalgan, asosan ochiq joylarda chalish uchun mo'ljallangan xalq cholg'ularidan biri nog'oradir.

Nog'ora

ikkita har xil kattalikdagi sopoldan yasalgan va usti hayvon terisi bilan qoplangan cholg'udir. Teri nog'ora asosiga ingichka tasmalar bilan tortib mahkamlanadi. Katta nog'ora bum, kichik nog'ora bak yoki rez nog'ora deb ataladi. Bunday ko'rinishdagi nog'oralar qo'sh nog'ora deyiladi va ko'proq sayllarda, bayramlarda, to'ylarda ishlatiladi. (4-rasm)

Qo'sh nog'oralar ikkita bir xil uzunlikdagi daraxt novdasidan qilingan tayoqchalar bilan urib chalinadi. Bum bilan bak orasidagi o'lcham taxminan kvarta intervalini tashkil qiladi. Nog'oraning nota cho'zimlarini ifodalash uchun bitta nota chizig'idan foydalaniladi. Chiziqning ostiga joylashgan belgi "**bum**", ya'ni katta nog'oraga, chiziqning ustiga joylashgan belgi "**bak**", kichik nog'oraga tegishlidir. (4-rasm)



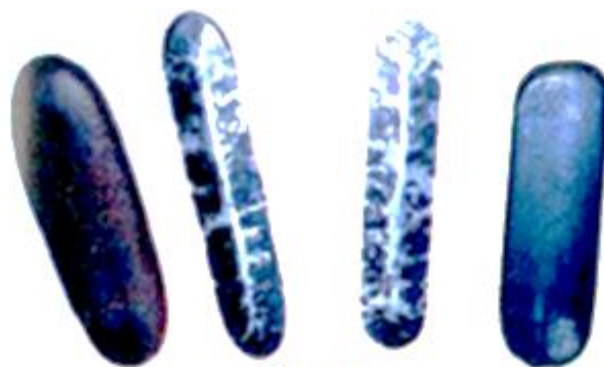
4-rasm

Bundan tashqari, qadimda yakka nog'ora (do nog'ora) ham qo'llanilgan. U katta o'lchamda bo'lib, xon va amirlarning jangga kirishi oldidan yoki jangdan zafar bilan qaytganlarida kutib olish vaqtida chalingan.

Nog'oraning ko'pincha ikkitasi chalinadi, hajmi jihatidan birinchisi ikkinchisiga nisbatan kichikroq bo'ladi. Nog'oralardan birinchisi (kichigi) - bak, ya'ni baland, ikkinchisi - bum, ya'ni past tovush beradi. Nog'ora olov yoki oftobda qizdirilib, tovushi balandlashtiriladi. Turli bayram, sayil va ko'pchilik to'plangan yig'ilishlarda katta nog'ora ishlatiladi. Buni - ko'snog'ora deb atashadi. Nog'ora tuvaklarining teri tortilgan qismiga maxsus cho'plar bilan urish natijasida musiqiy usul hosil qilinadi. Nog'oraning sadosi juda kuchliligi uchun ham undan faqat ochiq havoda ijro etiladigan karnay-surnay, doyra cholg'ulari bilan birgalikdagi ansambl tarkibida foydalanishadi. Nog'orada asosan ikkita tovush (bak va bum) bo'lgani uchun ham uning notalari bir chiziqda yoziladi. Urma cholg'ulardan biri qayroqdir.

Qayroq

Markaziy Osiyo xalqlari o'rtasida tarqalgan urma musiqa cholg'ularidan biridir. Bir-biriga urilib chalinadigan asboblardan - qayroq, yog'och qoshiq, qo'ng'iroqchalarni (raqsga tushganda qo'l va oyoqlarga kiyiladi) eslatib o'tish mumkin. Qayroq suv bo'ylaridan topiladigan silliq va yupqa tosh qayroqchalardir. Raqqos va raqqosalar o'ng va chap qo'llariga juft-juft qayroqlarni ushlab, musiqa usullarini chertib, o'z raqslarini bezatib, jilo beradilar. Qayroqda ijro etishning qulayligi uchun qayroq jufti yupqa temirlardan bo'ladi. Shunda qayroqlar raqqoslarning qo'llaridan tushib ketmaydi. (5-rasm)



5-rasm

O‘zbekistonda raqslar nomma-nom ataladi, jumladan katta o‘yin, zang o‘yini, nog‘ora-doyra o‘yinlari qatorida qayroq o‘yini ham keng tarqalgan. Ayniqsa, Xorazmda hozirgi davrda ham yaxshi qayroqchi raqqosa va raqqoslar bor. Juma qayroq, Ergash qayroqkabi qayroqchilar, Tamaraxonim hamda Qori Yoqubov ansambllarida birga faoliyat ko‘rsatib, ular bilan birga ijodiy safar qilib, dunyo kezganlar, ushbu konsertlarda o‘zbek milliy qayroq raqslarini namoyon qilishgan. Qayroq yupqa qilib silliqlangan, uzunligi 10-15 santimetrlar atrofida to‘rtta toshdan yasaladi. U asosan raqsga tushuvchiga jo‘mavoz sifatida qo‘llaniladi. Qayroq bilan raqsga tushish ko‘proq Xorazm vohasi va Qoraqalpog‘istonga xosdir. Qayroqning ritmik belgilari bitta nota chizig‘ida ifodalanadi. Raqs tushuvchiga jo‘mavoz sifatida qo‘llaniladigan cholg‘ulardan biri safoyildir.

Safoyil



6-rasm

O‘zbekiston, Tojikiston va Xitoyda keng tarqalgan shiqildoq tuzilishidagi urma cholg‘u asbob. Safoyil ikki bo‘lak qattiq yog‘och kaltakchasidan iborat. Bu kaltakchaga ikkita temir aylanaga mayda temir halqachalar o‘rnashtirilgan. Safoyilni silkitib, yelkaga urib, shovqinli, turli murakkab tovush chiqariladi. Bu cholg‘u Qashqar va G‘uljadan O‘zbekistonga kirib kelgan. Safoyil uyg‘ur xalqining milliy cholg‘ularidan bo‘lib, raqsga tushganda erkak raqqoslar qo‘lida yelkaga urib chalishadi. Ijro etilayotgan musiqa usuliga moslaydi. Safoyil ko‘proq raqslarda qo‘llaniladi. (6-rasm)

Uyg‘ur xalqining sho‘x qo‘shiqlari va raqslaridan xabardormiz. Shu raqs turlaridan biri yigit va qiz raqsidir. Raqs duetida yigit qo‘lida albatta, safoyil bo‘ladi va uni zo‘r joziba bilan ishga soladi.

O‘zbekistonlik uyg‘ur sozandalar ansambllaridan safoyil cholg‘usi mustahkam o‘rin olgan.

Safoyil- Har bir halqaga o‘n oltitadan kichik halqachalar joylashtirilgan. Qadimda safoyildan darveshlar, ko‘z boylog‘ichlar keng foydalanishgan. Safoyildan tovush chiqarish silkitish va urish hisobiga amalga oshiriladi. Bu cholg‘udan jo‘rnavoz sifatida foydalanish usuli quyidagicha:

- o‘ng qo‘lda ushlab o‘ng yelkaga urish;
- o‘tirgan holda tizzaga urish kabi holatlarda amalga oshiriladi. Safoyilning ritmik belgilari bitta nota chizig‘ining o‘zida ifoda etiladi.

Qadimda keng qo‘llanilgan cholg‘ulardan biri chindovuldir.



7-rasm

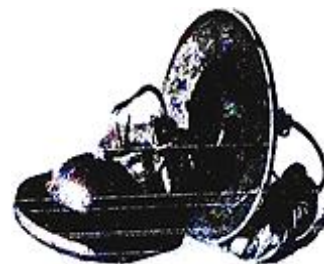
Chindovul

dubulg‘a shaklida bo‘lib, asosan misdan yasaladi va hayvon terisi bilan qoplanadi. U qo‘l yoki maxsus moslama bilan urib chalinadi. Qadimda chindovul ko‘pincha otning egariga mahkamlanib, undan harbiy yurishlarda foydalanilgan va ovga chiqish oldidan chalingan. Bu cholg‘u o‘zbek va tojiklarda chindovul, qozoqlarda dovul pas, qirg‘izlarda dovul bas deb yuritiladi. Mazkur

cholgʻudan XX asr boshlaridan boshlab kamroq foydalanib kelinmoqda. (7-rasm)
Hozir musiqamiz amaliyotida shunday kam foydalaniladigan cholgʻu sagat (tarelka) dir.

Sagat

ikkita aylana disk shaklida boʻlib, mis, kumush va boshqa metal aralashmasidan yasaladi. Tarelka bir-biriga ohista urib yoki maxsus moslama yordamida chalinadi.(8-rasm) Sagatning ham ritmik belgilari bitta nota chizigʻining oʻzida yoziladi. Bu cholgʻudan ham qadimda harbiy yurishlarda keng foydalanilgan. Oʻzbek xalq cholgʻularining yana bir turi damli cholgʻu asboblardir. Bu turdagi cholgʻular puflab chalingani bois “damli cholgʻular” deyiladi va oʻz navbatida ikki guruhga ajratiladi:



8-rasm

DAMLI CHOLGʻULAR

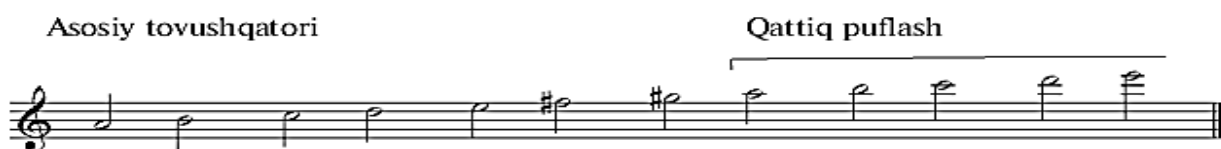
Nay

qadimiy puflama oʻzbek xalq musiqa asbobi. Nay Oʻzbekistonda keng tarqalgan boʻlib, ansamblida, oʻzbek xalq asboblari orkestrida muhim oʻrin tutadi, yakka holda ham chalinadi. Ovoz hajmi kengligidan xalq kuylarida, maqomlarda qoʻllaniladi. Tovushi baland boʻlganidan ansamblida koʻproq boshlovchilik vazifasini ham bajara oladi. Barmoqlar bilan berkitiladigan olti teshikchadan iborat diatonik tovushqatoriga ega. Umumiy ovoz hajmi birinchi oktavadagi *lyadan* toʻrtinchi oktavadagi *rega* qadar. Notalar skripka kalitida eshitilganicha yoziladi. Barmoqlar bilan teshikchalarni toʻla yo yarim berkitish va turlicha puflash yoʻli bilan baland, past tovushlar chiqariladi. Nayni puflaydigan va barmoqlar bilan bosiladigan birinchi teshikcha oʻrtasida yana bir teshikcha boʻlib, bunga yupqa qogʻoz yopishtiriladi, buni asosan xitoylik ijrochilar qoʻllashadi. Xitoyda nay gʻarovdan yasalib, oʻsha teshikchani gʻarovdan chiqadigan yupqa parda bilan yopishadi. Bu tovushni toʻlqinlatib chiqarishga yordam beradi. Nayning ikkinchi uchida doimiy ochiq turadigan toʻrtta teshikcha (ikkisi ikki yonda, qolgan ikkisi ost tomonda) ayrim pardalardagi tovushlarni yumshatib berish uchun xizmat qiladi. Nayning umumiy uzunligi 500-600 mm. Nay yogʻochdan, gʻarovdan va misdan yasaladi. Shunga koʻra, “yogʻoch nay”, “gʻarov nay”, “mis nay” deb ataladi. (*Naysimon cholgʻularning oilasi 11 ming yil oldin paydo boʻlgan. Masalan, Goʻri-qozgʻon goʻridan topilgan choʻpon nayi burgut qanotidan yasalgan boʻlib, Oʻzbekistonda 7 va 3,5 ming yillik naysimon cholgʻularning tarixi ham mavjud.*)

Koʻhna rivoyatlarning birida aytilishicha, Choʻpon bobo ichi boʻsh qamishni kesib olib, unda barmoq bilan berkitib-ochadigan teshikchalar oʻyibdi. Unga “nay” deb nom qoʻyibdi. Farzandlariga choʻponlik tayogʻini topshirar ekan, nayni ham qoʻshib beribdi. Ular choʻl-u biyobonlarda, yam-yashil yaylovlarda qoʻy boqib, bobosi yasab bergan nayni chalib yurishibdi. Rivoyat qilishlaricha, nay ohangiga “asir” boʻlgan qoʻylar podadan aslo ajralmas ekan. Yillar oʻtib, bu soz shaharlik mashoyixlar qoʻliga tegibdi. Ular ham nayning sehrli tovushidan lol qolishibdi. Uni yanada takomillashtirib, zeb berishibdi. Nayni qamishdangina emas, balki yogʻochdan, misdan va boshqa turdagi metallardan ham yasab koʻrishibdi. Usta naychilardan Abduqodir Ismoilov, Saidjon Kalonov va hozirgi kunda Mirza Toirov, Abdulahat Abdurashidovlar nomi barchaga maʼlum. Bu ustozlarning “Choʻli iroq”, “Chorgoh”, “Bir kelsin” va shu kabi ajoyib asarlarni ijro etishganda kishining koʻngli yoziladi va ruhi koʻtariladi va aʼlo kayfiyatni his etadi.(9-rasm)



9-rasm



Diapazon

Foydalaniladigan tovush kengligi



Nay ham pikkologa o'xshab orkestrning yuqori tovushlarini ijro qiluvchi cholg'u hisoblanadi va yozilganidek eshitiladi. Masalan:

Yozilishi

Eshitilishi



Baland registrlar tovushi jilosi jihatidan har biri o'ziga xoslik kasb etadi. Ya'ni, pastki registrda quyuq, so'lim jaranglagan holda *pp* chalish ancha qiyin. O'rta registr jozibador va tobora balandlashgani sari tovushlar keskin tus oladi. Ikkinchi oktava *lya* va undan baland notalar *f* chalish orqali hosil qilinadi. Nayda har xil passaj, melizm, sakratma usulida asarlar chalish mumkin.

Nay to'liq orkestrda asosan ikkitadan, juft-juft ishlatiladi. Agar kompozitor (cholg'ulashtiruvchi) o'z asarida mohiyatdan kelib chiqib ma'qul ko'rsa, uch yoki to'rttadan ham cholg'u partiyalarini partitura kiritishi mumkin. Buning uchun (ijro nazarda tutilyapti) orkestrga qo'shimcha sozandalarni taklif etish zarur bo'ladi.

Cholg'uning nomi	Sozlanishi	Diapazoni		Transpozitsiya qilinishi yoki qilinmasligi
		Yozilishi bo'yicha	Eshitilishi bo'yicha	
Nay	(«lya»)	«Lya» birinchi oktavadan – «Re» 4- oktavagacha	Yozilganidek eshitiladi	Transpozitsiya qilinmaydi

Nayning XIV-XV asr miniatyuralarida tasvirlanganligini inobatga oladigan bo'lsak, uning qadimiy cholg'u ekanligi ma'lum bo'ladi. Nay qamishdan (g'arov nay), yog'ochdan, oq tunukadan (brinji nay) yasaladi. Nayning puflash uchun mo'ljallangan teshigidan tashqari yana oltita teshigi mavjud. Ayrim naylarda bu teshiklar soni yettita bo'ladi. Xalq sozandalarining fikricha, puflaydigan teshik bilan birinchi barmoq bosiladigan teshik o'rtasiga qog'oz yopishtirib qo'yilsa, tovushga sayqal berar emish. Mazkur sozlarning uzunligi 50 santimetr bo'ladi va bir uchi probka bilan berkitiladi. Puflash uchun va barmoqlar bilan berkitish uchun mo'ljallangan teshiklardan tashqari yana ovoz muvozanatini saqlashga yordam beradigan yana ikki yoki uchta ovoz teshiklari mavjud. Puflash natijasida turli tovush va qochirimlarning hosil qilinishi nay chalishning xarakterli xususiyatlaridan biri desak, yanglishmaymiz.

Nay chaluvchi sozanda nayning chalish uchun mo'ljallangan teshigiga labini shunday qo'yishi kerakki, lab uning to'rtidan bir qismini berkitishi lozim. Qo'l barmoqlarini yaxshi ishlata bilishi kerak. Sozni sadolashda nafas olish tez, chiqarish esa juda tekis hamda davomli bo'lishi talab etiladi.

Qo'shnay

juda qadimdan Sharq xalqlarida, jumladan o'zbek, tojik xalqlari orasida keng tarqalgan cholg'u sifatida bizga ma'lumdir. Bu cholg'uning o'ziga xos xususiyati bir-biriga bog'langan ikkita qamishdan yasalganligi va ikkalasining birga ijro etilishidir. Qo'shnayning umumiy uzunligi 30 santimetr gacha bo'lishi mumkin. Biz yuqorida qo'shnayni juda qadimiy cholg'u

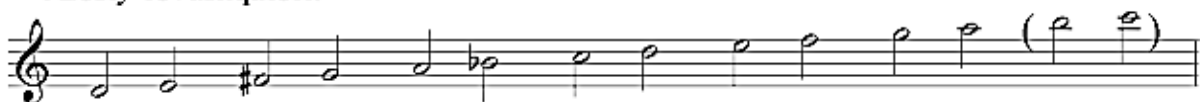
asbobi dedik. Uning qadimiyligini yapon olimlari yana bir bor isbotladilar. Qidiruv ishlari natijasida Namangan viloyati Pop tumanidagi Kultepadan uysifat to'rtburchak sog'ona topilgan. Uning ichida qamishdan yasalgan oltita tobut chiqqan. Eramizning V asrlarida insonlar hayotlik davrlarida qaysi ish bilan berkitiladi. Puflash uchun va barmoqlar bilan berkitish uchun mo'ljallangan teshiklardan tashqari yana ovoz muvozanatini saqlashga yordam beradigan yana ikki yoki uchta ovoz teshiklari mavjud. Puflash natijasida turli tovush va qochirimlarning hosil qilinishi nay chalishning xarakterli xususiyatlaridan biri desak, yanglishmaymiz.

Demak ko'milgan odam musiqachi, ya'ni qo'shnaychi bo'lgan. Bu topilgan qo'shnay ham V asrga taalluqli. Bu cholg'ular eramizdan oldingi 2000 yilga to'g'ri keladi va hozirgi qo'shnayga o'xshagan cholg'uga monand bo'lgan. Shu o'rinda mashhur olim Fitratning "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" nomli kitobida aytilgan qo'shnay haqidagi fikrlarni keltirishni lozim topdik. "Fikrimizcha, bizda cholg'ularning eng ibtidoiysi qo'shnaydir, bu kun oradan chiamoq uzradir. Juda yoniq bir tovushi bor. Ikki qamishni yonma-yon qo'yib bog'laydilar. Har ikkisini ham bosh tomonlaridan kesib til chiqartadilar-da, og'izga qo'yub puflaydirlar". (10-rasm)



10-rasm

Asosiy tovushqatori.



Qo'shnay-ikkita bir xil kattalikdagi qamish naychalardan yasalgan bo'lib, uning texnikimkoniyatlari cheklangan.

Diapazon

Foydalaniladigan tovush kengligi



Orkestrda garmonik tovushlarini boyitish uchun ikkinchi, uchinchi tovushlar tuzimi berilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan:



Orkestrda qo'shnay asosiy (sola) asosiy kuyni ijro eta oladi. Orkestr jo'rligida kuylar ham chalish imkoniyatiga ega. Bu asbob uchun skripka kalitida uchta belgili tonliklarda yozilgan kuylarni tanlash maqsadga muvofiq bo'ladi, yozilganidek eshitiladi. Qo'shnayning dinamik imkoniyatlari katta, *pp* dan *ff* gacha chalish mumkin.

Cholg'uning nomi	Sozlanishi	Diapazoni		Transpozitsiya qilinishi yoki qilinmastigi
		Yozilishi bo'yicha	Eshitilishi bo'yicha	
Qo'shnay	(«lya»)	«Re» birinchi oktavadan – «Lya» 2-oktavagacha	Yozilganidek eshitiladi	Transpozitsiya qilinmaydi

Puflama cholg'ular guruhida ishlatilishi mumkin bo'lgan – karnay, an'anaviy surnay, sibizg'a, changqobuz, kichik nay (nay pikkalo) kabi cholg'ular – epizodik cholg'ular sifatida ishlatilishi mumkin. Ular o'quv jarayonida ham, mustaqil ijodiy jarayonda ham alohida pishgan ijodiy loyiha (fikr)ga binoan tanlanadi. Shuning uchun epizodik cholg'ularni zarur topilsa, mustaqil o'rganib olasiz.

Qo'shnayda ijro etish uslubida ikkita naychaga barobar puflanadi va har ikkala naychada yondosh joylashgan yettita teshikchani tegishlilari barmoq bilan bosiladi. Ovoz hajmi **birinchi oktavadagi redan ikkinchi oktavadagi sol** ga qadar, ayrim qo'shnaychilar **ikkinchi oktavadagi la, si**, hatto bundan yuqori tovushlarni ham hosil qiladilar. Qo'shnayda o'zbek musiqasi uchun xos bo'lgan melizmlarni ijro etish juda qulaydir.

Qo'shnayning puflanadigan berk uchi tomonida tilchalami qisqartirish va uzaytirish uchun ipdan qilingan halqa mavjud. Shu tilchalarni lablar bilan qisqartirish va ulami bosish kuchini o'zgartirish orqali tovush qator hosil qilinadi. Qo'shnayning tembri juda baland va yoqimlidir. Hozirda qo'shnay xalq cholg'u ansambllarida keng qo'llanilyapti. Ayniqsa, Xorazm vohasi, Qoraqalpog'istonning ayrim hududlari, Toshkent shahri hamda viloyatida qo'shnaydan yakkanavoz soz va jo'rnavoz soz sifatida yaxshi foydalanilmoqda. Diapazoni birinchi oktava **re** tovushidan ikkinchi oktava **sol** tovushigacha, lekin cholg'uchining mahorati yetarli bo'lsa, undan yuqori tovushlarni ham hosil qilish mumkin.

Ustoz qo'shnaychilar sifatida Ahmadjon Umrzoqov, Qayum ota, Qurbonboy ota, Mirzasharif Mirbaratov, Nasriddin Ro'ziyev kabilarni ko'rsatish mumkin.

Bulamon

(balabon) surnaydan ko'ra birmuncha kichikroq, qattiq yog'och tanasidan ishlangan cholg'u bo'lib, tovush hosil qilinadigan qismi surnaynikidan farq qiladi. Bulamanda "nay pachiq" o'rnida sibizg'asimon til ochilgan qamish bo'lagidan foydalaniladi. Bulamanda ham kerakli tovushlarni hosil qilish uchun teshiklar ochilib, ularning yettitasi ustki tomonda va bittasi pastki tomonda bo'ladi. Bulamanning tovush tembri (kuchi) surnaynikidan pastroq bo'ladi. Shuning uchun ham bu cholg'uni ansambl tarkibiga kiritib, qo'shiq ijrochilariga jo'r bo'lishda foydalanish mumkin. Bu cholg'u Xorazmdan boshqa hududlarda deyarli ishlatilmaydi.

Bulomon qadimiy soz bo'lib, Xorazm vohasida ko'p ishlatiladigan cholg'u asbobdir. O'rik yoki tut yog'ochidan yasali ichi boshidan oxirigacha o'yilgan. Yuqori ingichka qismiga esa o'rnashtirilgan "tili" qamishdan ishlangan. Ko'rinishi surnayga o'xshaydi, ammo undan bir oz kichik. Unga sakkizta teshik bo'lib, yettitasi ustki qismida va bittasi orqa tomonda joylashgan. Orqa tomonidagi teshik sozning yuqori qismida bo'lib, chap qo'lni bosh barmog'i bilan yopiladi. (11-rasm)

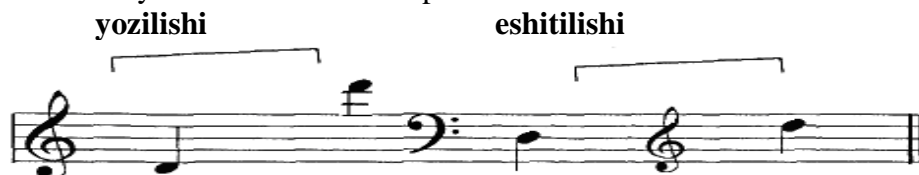


11-rasm

Bulomonning tovush qatori diatonik shaklda bo'lib quyidagicha tuzilgan:



Ovozining kengligi **re** birinchi oktavadan **re** uchinchi oktava tovushigacha. Notasi skripka kalitida yoziladi va bir oktava past ovoz beradi.



Bulomonda ijro qilish imkoniyatining mavjudligi, diapazonining kattaligi tufayli u boy repertuarga ega. Unga oddiy Xorazm xalq kuylari bilan bir qatorda maqomlarning cholgʻu qismi hamda boshqa murakkab janrdagi musiqalardan namunalar ijro etish mumkin. Ijrodagi boy imkoniyati tufayli u turli ansambl va orkestrlar tarkibida doimiy ishtirok etadigan asosiy cholgʻu asboddir.

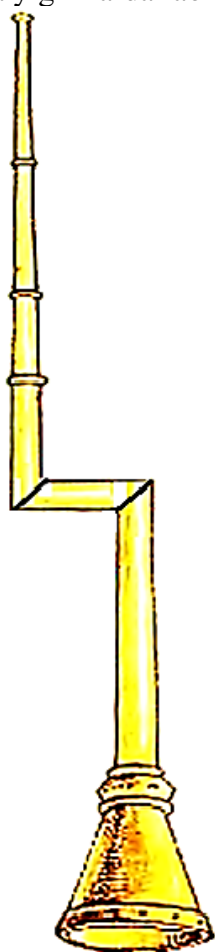
Karnay

qadimiy cholgʻulardan biridir. U ham ochiq joylarda, maydonlarda ishlatiladigan cholgʻular turiga kiradi. XVI – XVII asrlarda ishlangan miniatyuralarda va Amir Xusrav Dehlaviyning “Xamsa”siga ishlangan miniatyuralardan bilishimiz mumkinki, kamay juda qadimiy cholgʻudir. U asosan jangchilarning jangga kirishi oldidan chalingan va oʻz navbatida qoʻshinga jangovor ruh bagʻishlagan. 1527-yil Alisher Navoiy asarlariga ishlangan miniatyuralarda va “Shohnoma” asariga ishlangan Muhammad Murod Samarqandiyning illyustratsiyalarida ikki xil karnay tasvirlangan:

1.Tirsaksimon karnaylar.

2.Toʻgʻri karnaylar.

XIX asr oxirlarida tirsakli karnaylar Buxoro amiri saroyida chalingan. Amirlikning yemirilishi oqibatida bu turdagi karnaylar asta-sekin yoʻqolib ketgan. Hozirda faqat toʻgʻri kamaylardan foydalaniladi. Karnay metal - latun qorishmasidan yasaladi. Qadim davrlarda karnay harbiy yurishlar, ommaviy bayramlardan tashqari sport musobaqalarida ham ishlatilgan. Ushbu fikrimizni XVII - XVIII asr Eron miniatyuralarida ishlangan tasvirlar tasdiqlaydi. Qadimda va hozir ham karnay yakka oʻzi ijro etilishidan tashqari surnay, nogʻora, doira joʻrligida oʻziga xos ansamblni tashkil qiladi. (Hozirda Fargʻona vodiysida nogʻora oʻmiga baraban ishlatilmoqda). Bu ansambllar Navroʻz tantanalarida, xalq sayllarida, bayramlarda, toʻy-tomoshalarda va boshqa yigʻinlarda faoliyat koʻrsatmoqda. (12, 13-rasmlar)



12-rasm



13-rasm

Karnay – qadimiy musiqa asboblari orasida eng muhim ahamiyatga ega bo‘lgan sozdir. Uning uzunligi ikki metr atrofida bo‘lib, mis yoki nuqrasimon tunukadan naycha shaklida yasaladi. Og‘zi kattalashib boruvchi konussimon shaklga ega, puflama tomonida mushtuk o‘rnatilgan bo‘ladi. U bir–biriga kiritiladigan uch bo‘lakdan iborat. Tik turib chalinadi, ovozi yo‘g‘on va kuchli.

Karnay tuzilishi va ijro imkoniyatining torligi (faqat bir oktava oralig‘idagi to‘rt yoki besh tovush) tufayli kuy chaladigan maxsus cholg‘u emas. U faqat doira, nog‘ora usullariga jo‘r bo‘la oladigan, ritmik tuzilmali ma‘lum tovushlarnigina bera oladigan musiqa asbobi sifatida foydalaniladi. Lekin karnay tovushlari cholg‘uga xos boy tembri qobig‘ida ancha salmoqli tus oladi. Ana shu xususiyati tufayli ham karnay asrlar davomida (xabar) beruvchi musiqa asbobi sifatida keng qo‘llanib kelingan. Karnay (surnay va nog‘ora bilan birgalikda) turli tomosha, sayl va tantanalarning doimiy ishtirokchisi, ularga ma‘lum an‘anaviy tus beradigan cholg‘u va shu an‘analarning ajralmas bir qismi sifatida namoyon bo‘ladi. O‘tgan asrlarda xonning saroydan chiqib ketishi yoki qaytib kelayotganini xabar qilish, amir sarbozlarining mashqlarida hamda harbiy yurishlarda shartli signallar beruvchi cholg‘u sifatida ishlatilgan.

Ma‘lumki, hozirda karnay, doyra, nog‘ora va surnay jo‘rligi katta ommaviy tantanali marosimlarning jarchisi sifatida keng qo‘llanilmoqda.

Sibizg‘a

yoki sibiziq juda qadimiy musiqiy cholg‘ulardan biri ekanligi ma‘lum bo‘lib, u chorvachilik rivojlangan hududlarda paydo bo‘lgan, deb taxmin qilinadi. Sibizg‘a g‘arov qamish bo‘lagidan tayyorlanadi va qat‘iy o‘lchamlari belgilanmagan bo‘ladi. Har bir ijrochi o‘z ixtiyoriga ko‘ra xohlagan hajmda tayyorlab, 5 tagacha teshiklar ochishi mumkin. Keyingi paytlarda unutila boshlagan bu cholg‘uning qayta jonlantirilishi surxondaryolik Nodir bobo va uning farzandlari Abdurashid bobolarning ijrochilik an‘analarini davom ettirishga katta yordam berdi. Bugungi kunda katta bayram tantanalari va folklor jamoalari chiqishlarining sibizg‘a tovushini yangrashni bilan boshlanishi odat tusiga aylanib bormoqda. (14-rasm)



14-rasm

Sibizg‘a cholg‘usining takomillashtirilgan va ikki donasini birgalikda qo‘shib chalinishidan hosil bo‘lgan musiqiy cholg‘u - **qo‘shnaydir**. Qo‘shnay tayyorlanadigan qamishlar bir oz yo‘g‘onroq va qalinroq bo‘ladi. Har ikkala qamish bo‘laklari xuddi sibizg‘adagi singari til ochiladi va har bir bo‘lakning uzunligi va yo‘g‘onligi bir xil bo‘lishi talab qilinadi. Kerakli tovushlarni hosil qilish uchun esa har ikkala bo‘lakda ham bir xil masofada 7 donadan teshiklar ochiladi. Qo‘shnay cholg‘usi Xorazmda kengroq qo‘llaniladi. Uning sadolanishida “g‘izillashga” o‘xshagan tebranish seziladi.

Chanqovuz

yurakni to‘lqinlantiruvchi tovushi bilan juda ham past eshitilar – eshitilmas ovozga ega.



15-rasm

U 8–10 sm uzunlikdagi temirdan yasalgan aylanma ramka oralig‘ida egilgan sakkiz santimetrcha keladigan yupqa po‘lat til o‘rnatilib tilchening uchi egilgan. U chap qo‘l bilan ushlanib tish bilan qisib, o‘ng qo‘lning ko‘rsatkich hamda kichkina barmoqlari bilan chertilganda bir necha xil tovush chiqaruvchi cholg‘u asboddur. Chalganda barmoq bilan tilni harakatga keltirib to‘lqinlantiriladi. Tovushning baland–pastligi chanqovuz tilchasining uzunligi va qalinligiga bog‘liq. (15-rasm)

Chanqovuzda chalinadigan kuylar odatda hech qanday marosim bilan bog‘liq bo‘lmagan, shuningdek u o‘z tuzilishi jihatdan ham boshqa cholg‘ulardan deyarli ajralib turadi. Chanqovuzda chalingan

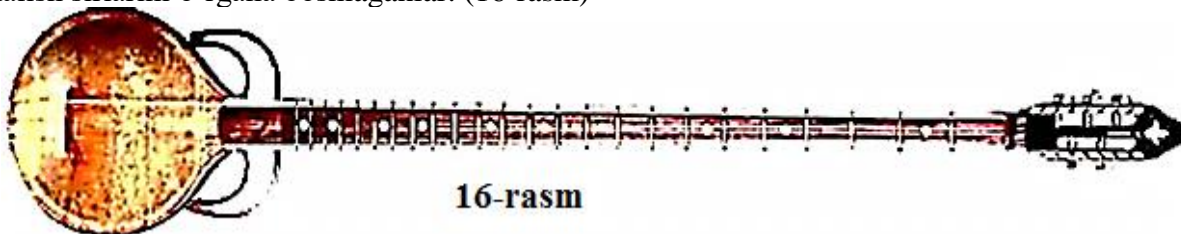
kuylarni boshqa cholg'ularda ijro etib bo'lmaydi, chunki ular faqat chanqovuzgagina xos bo'lgan kuylardir. Chanqovuz kuylari o'z tuzilishi va ayrim tasviriy xususiyati bilan sibizg'a, g'ajir nay ohanglarini eslatadi. Shuni ta'kidlash joizki, chanqovuz Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarining musiqa cholg'ulari orasida alohida o'ringa ega.¹

Demak puflab chalinadigan har bir cholg'u asbobining o'rni, ishlatilishi va repertuarining boyligi birinchi navbatda uning ijrodagi imkoniyati bilan belgilanadi. Shuning uchun ham ayrim cholg'ur faqat ma'lum janrlar doirasida cheklangan bo'ladi yoki ularning ijrodagi yetakchilaridan hisoblanadi. XX asrning 1960-yillariga qadar O'zbekistonning deyarli ko'p joylarida changqovuz ayollarning eng keng tarqalgan musiqiy cholg'usi bo'lgan.² Changqovuz turkiy qabila xalqlarining barchalarida, shuningdek, slavyanlarda va hatto roman-german xalqlarida ham uchraydi. Qadimda changqovuzlar tuya suyagidan ham yasalgan, degan ma'lumotlar bor. Hozirda changqovuzning eng mohir erkak ijrochisi Surxondaryolik Juma Abraqulov hisoblanadi.

MIZROBLI CHOLG'ULAR

Qashqar rubobi

1937 - yillardan boshlab qo'llanila boshlagan. Bu borada rubob musiqa cholg'usining eng yetuk mutrib sozandasi O'zbekiston xalq artisti ustoz Muhammadjon Mirzayev bilan suhbat shuni ko'rsatadiki, Toshkentda dastlab bir uyg'ur sozandasi bu cholg'uni ijro etib yurgan. Muhammadjon Mirzayev bu rubobni ko'rib undan nusxa olish maqsadida O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi xalq ustasi Usto Usmon Zufarov ustaxonasiga boradi. Aynan shu 1937 - yilda O'zbekistonning Moskva shahrida bo'ladigan birinchi dekadasiga tayyorgarlik ko'rilib, turli xil musiqa cholg'ulari ham tayyorlanayotgan edi. Shu yili Usto Usmon Muhammadjon Mirzayevga o'zi olib kelgan uyg'ur rubobidan aynan nusxa olib, bir necha rubob tayyorlaydi va birinchi tayyorlangan qoshg'ar rubobini Muhammadjon Mirzayevga taqdim etiladi. Ma'lumki, bu turdagi rubob aynan tanbur singari bo'lib, bunda pardalar bog'langan, sozlanishi ham aynan tanbur singari bo'lgan. Faqat bu yangi tayyorlangan rubobda bog'langan pardalar o'rniga, po'latdan yasalgan pardalar o'rnatiladi. Sozlanishi avvalgidek kvinta, ya'ni **lya, re, lya** ovozlariga. Bu turdagi sozlanish rubobning an'anaviy sozlanishi, keyingi yillarda qayta tayyorlangan rubobning sozlanishi **lya, mi, lya** kvarta ovozlariga, lekin to hozirgi kungacha Muhammadjon Mirzayev va ustozning farzandlari Shavkat Mirzayev an'anaviy sozlarda behisob musiqiy asarlarni bastalab, cho'lg'u va ashula yo'li uslubida hamda jo'rvozlik ijro yo'lida ikki rubob jo'rligida ijro etib kelishmoqda. 1937 - yilda yana ushbu rubobdan nusxalar olinib, rubobda Abbas Bahromov, Bo'riboy Mirzaahmedov, Ergash Shukurillayevlar ham ushbu sozda chalish sirlarini o'rgana boshlaganlar. (16-rasm)



16-rasm

Qashqar rubobining asli kelib chiqishi Sharqiy Turkiston (hozirgi Xitoyning Uyg'ur avtonom okrugi) ning Qashqar degan joy nomi bilan bog'liq bo'lsa-da, o'zbek milliy cholg'ulari ichida eng keng tarqalgan va ommalashgan cholg'u hisoblanadi. Musiqani endigina o'zlashtirayotganlarning 50 foizidan ortig'i ana shu cholg'udan foydalanishi ma'lum. Qashqar rubobi juda jarangdor va yoqimli sadoga ega bo'lib, nisbatan tez o'zlashtirilishi mumkin bo'lgan cholg'ular qatoriga kiradi. Bu cholg'u yakka holda va cholg'u jamoalari tarkibida ishlatilishi mumkin. *Muhammadjon Mirzayev, Ergash Shukrullayev, Shavkat Mirzayev, Qobiljon Usmonov,*

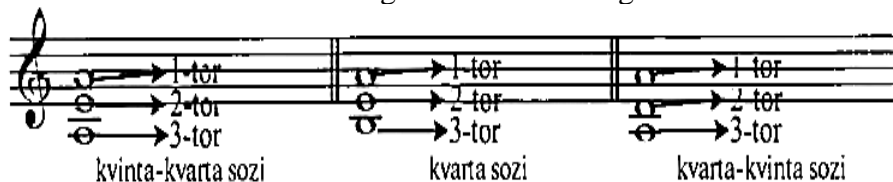
¹ Sanoqul Do'stov. "Cholg'u ijrochiligi vaansambli" o'quv qo'llanma Durdon nashriyoti, 2019. - 260 b. 37-bet.

² Karimov Olimxo'ja Islomovich. "Cholg'u ijrochiligi vaansambli" o'quv qo'llanma Durdon nashriyoti, 2019. - 196 b. 20-bet.

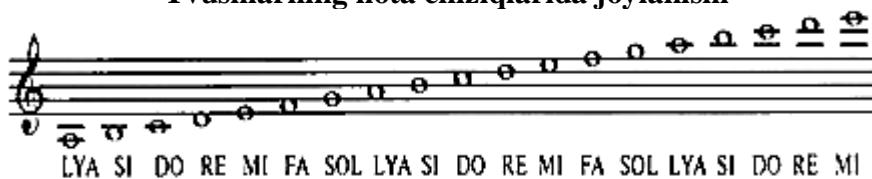
*Sulaymon Taxalov, Ari Boboxonov, Tohir Rajabiy kabi sozandalar ushbu cholg‘u dovrug‘ini yoyishda ulkan xizmat ko‘rsatganlardan hisoblanadi.*¹

Qashqar rubobining sozlanishi

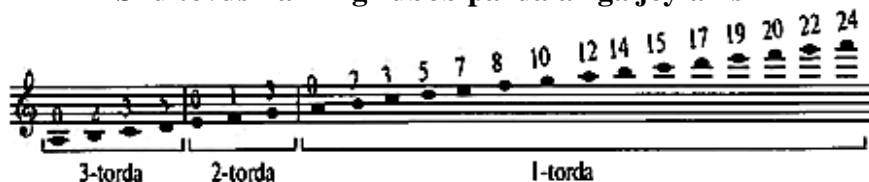
Qashqar rubobning birinchi juft tori birinchi oktavaning “Lya” tovushiga, ikkinchi juft tori birinchi oktavaning “Mi” tovushiga, uchinchi tori esa kichik oktavaning “Si” tovushiga sozlanadi. Bundan tashqari, qanday asar ijro etilishiga qarab, uchinchi tor kichik oktavaning “Lya” hamda ikkinchi tor birinchi oktavaning “Re” tovushlariga ham sozlanishi mumkin.



Tvushlarning nota chiziqlarida joylanishi



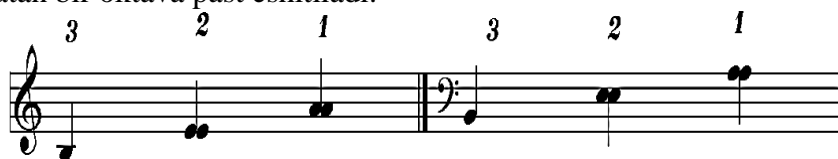
Shu tovushlarning rubob pardalariga joylanishi



Diapazoni



Qashqar rubobi uchun yozilgan musiqiy asarlar skripka kalitida yoziladi, yozilganiga nisbatan bir oktava past eshitiladi.



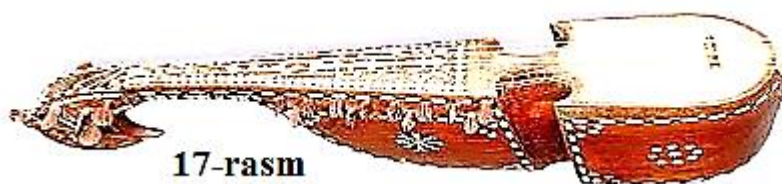
Afg‘on rubobi

juda qadimiy musiqa asbobidir. Bu cholg‘uning kelib chiqish tarixi to‘g‘risida turli manbalarda turlicha ma’lumotlar keltirilgan. Jumladan, al - Forobiy (X asr) o‘z davrining musiqa asboblari tavsiflar ekan, rubobda bir-biridan farq qiladigan ijroga erishish mumkinligi uning afzalliklaridan biri deb hisoblaydi. Darvesh Ali (XVII asr) “Musiqqa haqida risola” asarida musiqa asboblari tuzilishini bayon qilgan ekan, “Rubob torli musiqa asbobi. O‘rta Osiyoda Alouddin Muhammad Xorazmshoh (1200 - 1220 yillar) davrida tarqaldi. Shu davrda Xorazmshoh saroyida tengi yo‘q rubob chaluvchi usta Mahmud yashar edi. Rubobda beshta tor bo‘lib, ulardan to‘rttasi ipakdan va bittasi kumushdan edi”, deb yozadi. N.N. Mironov tomonidan afg‘on rubobining Hindistonda uchrashi, Qashqarda uni rabob deb atalishi vozilgan,

¹S.B.Saidiy - Markaziy Osiyo madaniyatida urma zarbli cholg‘ular. (O‘zbek va tojik musiqa an‘analari misolida).”Musiqqa” nashriyoti;Toshkent-2008.

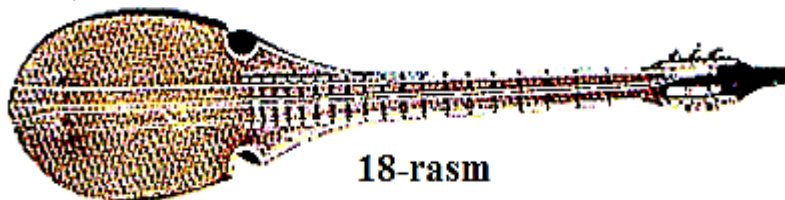
professor Fitrat “O‘zbek klassik musiqasi tarixi” asarida bu cholg‘uning Xorazm amiri Muhammad Xorazmshoh davrida Balx shahrida shaxsi noma‘lum kimsa tomonidan yasalgani haqida rivoyatni keltiradi.

Afg‘on rubobi qadim zamonlardan o‘zbek xalqi orasida ayniqsa, Buxoro va Samarqandda keng tarqalgan. Uning korpusi ponasimon shaklda katta va chuqur bo‘lib, yon tomonlarida o‘yiq-lari bor. Dastasi qashqar rubobiga nisbatan ancha kalta (8 - 10 sm) bo‘lib, uch tomoni bir oz orqaga qayrilgan. Korpusi bilan dastasi yaxlit yog‘ochdan (ko‘pincha tutdan) yasaladi. Dastasi pardalarga bo‘lingan bo‘lib, uning pastki qismi kengayib, qopqoqqa ulanib ketadi va korpusning ustini o‘yiq-larga qadar yopadi. Korpusning qolgan qismi (o‘yiq-lardan keyingi qismi)ga teri qoplanadi. Asbobning umumiy uzunligi 70-80 santimetrni tashkil qiladi. Uning taxta qoplamasiga 6 -7 ta qo‘shimcha xasparda o‘rnatiladi. Afg‘on rubobi kvartaga sozlanib, ohangdor tovush hosil qiluvchi beshta asosiy tor va quloqlariga tortilib, sekundaga sozlanadigan aks-sado beruvchi 10-11 ta yordamchi torlari bo‘lib, asosiy torlar ichakdan, yordamchilari esa metall (po‘lat) dan tayyorlanadi. Diapazoni bir oktavadan ortiq diatonik tovushqatorga ega. (17-rasm)



17-rasm

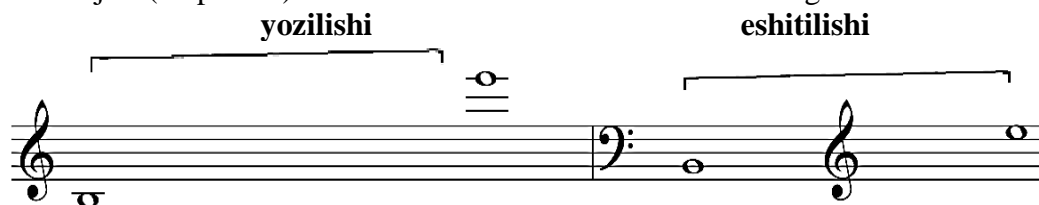
Afg‘on rubobi boshqa ko‘pgina o‘zbek xalq cholg‘u asboblari singari 30-yillarning oxiri, 40-yillarning boshlarida A.I. Petrosyans tomonidan rekonstruksiya qilindi, ya‘ni takomillashtirildi. Korpusi ixchamlashtirilgan, dastasi uzun temperatsiyalangan to‘la xromatik tovushqatorga ega. Pardalar esa ebonit qalamchalardan yasab o‘matildi. Asbobning takomillashtirilishi ijro texnika imkoniyatlarini yaxshilashga imkon berdi. Diapazoni kengaytirildi. (18-rasm)



18-rasm



Ovoz hajmi (diapazoni) si kichik oktavadan mi uchinchi oktavagacha.



To‘rtta bog‘langan parda va yopishtirilgan 6- 7 ta parda o‘rniga 19 ta parda o‘rnatildi. Tovushqatorga temperatsiya va xromatizatsiya joriy etildi. Uning beshta tori bo‘lib, to‘rttasi ikkitadan qo‘shaloq va beshinchisi yakka holda o‘rnatildi. Takomillishtirilgan afg‘on rubobida hamma torlar ichakdan yoki kapron tolasidan tayyorlanadi va kvarta oralig‘ida sozlanadi.¹ Diapazoni kichik oktava **lya** tovushidan uchinchi oktava **mi - fa** tovushigacha. Afg‘on rubobining mashhur ijrochilari: Taur Jumayev, Ergash Shukrullayev, Savinov, G‘ulomqodir Ergashev, Tohir Yo‘ldoshev va boshqalar.

¹S.M. Taxalovning Afg‘on rubobini chalishga o‘rgatish metodikasi

Ruboblar turiga kiruvchi sozlardan afg'on rubobi bo'yi, shakli jihatdan qashqar rubobiga o'xshashdir. Musiqa tili bilan aytganda, zil (ingichka), bam (yo'g'on) tovushlari mavjud. Ya'ni afg'on rubobi bam toifasiga ham kiradi. U ohangraboligi, tovushining o'ziga xosligi bilan shinavandani o'ziga jalb qiladi. Afg'on rubobining tashqi ko'rinishi xuddi suv kemasiga o'xshaydi. Afg'on rubobining torlari qoramol ichagi va po'lat simlardan iborat. Asosiy ijro etiladigan torlaridan tashqari, yordamchi aks sado beruvchi (rezonans) torlar ham o'rnatilishi mumkin. Sozanda afg'on rubobini bag'riga olib, tizzasiga qo'yib, mediator bilan chertadi. Rivoyatlarga ko'ra, afg'on rubobini bir zamonlar faqat ayollar ijro etishgan va qo'llaridan qo'ymay, bir paytning o'zida raqsga ham tushib ketar ekanlar.

Prima rubobi

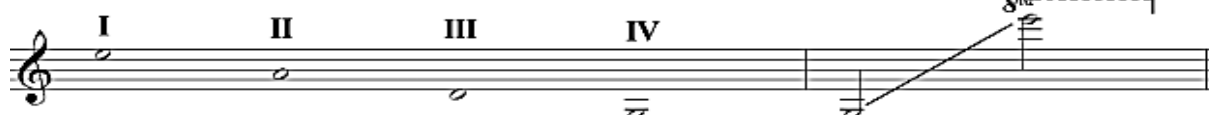


19-rasm

XX asrning birinchi yarmidan boshlab o'zbek musiqa ijrochiligi taraqqiyotida katta o'zgarishlar amalga oshirildi. Shulardan biri 1943-yilda San'atshunoslik ilmiy-tadqiqot instituti qoshida o'zbek xalq cholg'u sozlarini takomillashtirish uchun mo'ljallangan tajriba laboratoriyasining ochilishi bo'ldi. Unga 1943–1948-yillarda I.Akbarov (1909–2002) direktor, V.Uspenskiy (1879–1949) mudir va A.Petrosyans (1910–1979) ustaxona mudiri etib tayinlandi¹. Natijada, professor A.I.Petrosyans rahbarligida ko'pgina cholg'ular takomillashtirilib qayta ishlandi, cholg'ular oilasi, ularning yangi turlari, shu jumladan ruboblar oilasi ham tajriba sifatida yaratildi. (19-rasm)

Ya'ni rubob cholg'usi asosida ushbu cholg'uning prima rubobi, metsso soprano va alt turlari paydo bo'ldi. Sozgar usta S.E.Didenko (1911–1988) tomonidan ishlangan prima rubobi cholg'usi yuqori registrdagi tovushlarga, katta tovush diapazoniga va keng ijrochilik imkoniyatlariga ega bo'lib, mizrob bilan chalinadigan sozlar sirasiga kiradi. Prima rubobining torlari to'rttaligi, ularning barchasi metallardan ishlanganligi cholg'uda o'zbek xalq musiqasi namunalarini, O'zbekiston kompozitorlari asarlari bilan birga jahon kompozitorlik ijodi namunalarini ham ijro etish imkonini beradi. An'anaviy qashqar ruboblari kosasi tut daraxti yog'ochidan o'yib ishlangan bo'lsa, yangi yaratilgan ruboblar kosasi yog'och qovurg'achalarni birlashtirib yasala boshlandi. Prima rubobining kosasi ham yog'och plastinkalardan, dastasi esa o'rik daraxti yog'ochidan ishlanadi.

Sozlanishi



Rubob prima katta imkoniyatga ega bo'lib, butun diapazonida bir xil tovush chiqaradi. Rubob prima orkestrning etakchi cholg'u asboblardan biri hisoblanadi. Bu guruh orkestrda asosiy mavzuni, jo'navozlik, virtuozi, kuychang misralarini ham chalish imkoniyatlariga ega. Prima rubobda *pp*, *ff* rez (tremolo), stakkato, pissikato, detashe chalishi mumkin. Nota yozuvidagi tovushni beradi.

Foydalaniladigan nota oralig'i.



Rubob prima + qashqar rubob

Rubob prima + nay

Rubob prima + chang

Rubob prima + g'ijjak va boshqa asboblardan ham jozibali, kuchli va jarangdor tovush hosil qiladi.

¹ A.Toshmatova. Musiqiy cholg'ular muzeyi katalogi. "Fan". T., 2006.

Cholg'uning nomi	Sozlanishi	Diapazoni		Transpozitsiya qilinishi yoki qilinmasligi
		Yozilishi bo'yicha	Eshitilishi bo'yicha	
Rubob- prima	1-tor «Mi» ikkinchi oktava; 2-tor «Lya» birinchi oktava; 3-tor «Re» birinchi oktava; 4-tor «Sol» kichik oktava.	«Sol» kichik oktavadan – «Mi» 4- oktavagacha	Yozilganidek eshitiladi	Transpozitsiya qilinmaydi

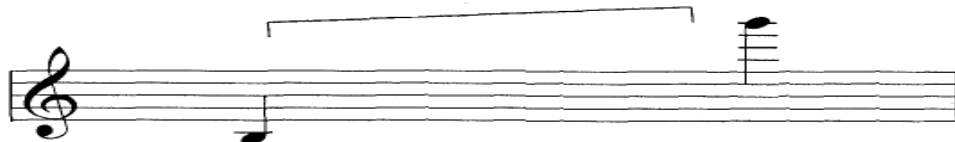
Metsosoprano rubobi

yangi yaratilgan torli tirnama cholg'ular oilasiga mansub soz bo'lib, o'rta registr ovoziga ega. U tuzilishi jihatidan qashqar rubobiga nisbatan kichik hajmda yasalgan. Uning po'latdan yasalgan beshta tori bo'lib, birinchi ikkita juft tori **lya** va ikkinchi juft tori **mi** birinchi oktavaning, uchinchi birta tori esa **si** kichik oktava tovushlariga sozlanadi. Torlar oralig'i sof kvarta intervaliga teng. (20-rasm)

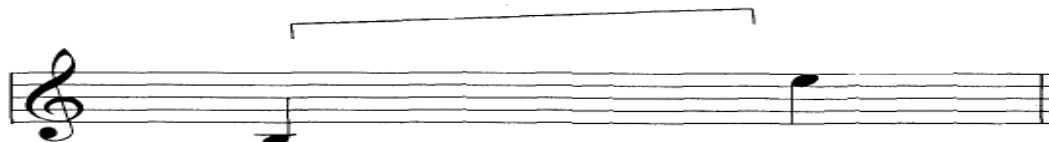


20-rasm

Ovoz hajmi (diapazoni) **si** kichik oktavadan **si** uchinchi oktavagacha.



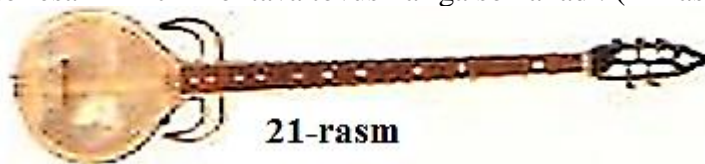
Lekin uning ovozi **si** kichik oktavadan **mi** ikkinchi oktavagacha bo'lgan oraliqda yaxshi jaranglaydi.



Chalish usullari qashqar rubobi sozi singaridir. Uning ovozi tiniq, yumshoq, jarangdor. U yakka ijroda hamda ansambl tarkibida ishlatiladi.

Alt rubobi

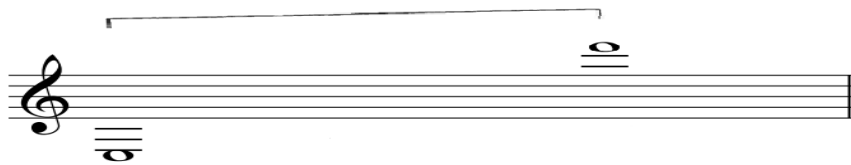
ham yangidan yasalgan bo'lib, o'rta registr ovoziga ega bo'lgan sozdir. U ham qashqar rubobi singari beshta tordan iborat. Birinchi va ikkinchi torlari juft, uchinchi tori esa yakka. Torlarining barchasi po'lotdan yasalgan. Birinchi juft tor **re** birinchi oktavaga, ikkinchi juft tor **lya** va uchinchi yakka tor esa **mi** kichik oktava tovushlariga sozlanadi. (21-rasm)



21-rasm



Torlar oralig'i sof kvarta intervaliga teng. Notalari skripka kalitida yoziladi. Ovoz kengligi **mi** kichik oktavadan **re** uchinchi oktavagacha.



Qashqar rubobidagi barcha chalish imkoniyat va qulayliklari, metodik usullar ushbu rubobga ham taalluqlidir. Alt rubobini turli ansambl va orkestrlarda chalishdan tashqari, undan yakka ijro sifatida ham foydalanish mumkin. Chunki unda bunday ijro uchun zarur bo'lgan barcha imkoniyatlar mavjud. U ham mizrob bilan chalinadi.

TANBUR ham noxunli mezrobli cholg'ular turkumiga kiradi. U ko'rsatkich barmoqqa kiyiladigan metal aralashmasidan yasalgan maxsus moslama, ya'ni noxun bilan chalinadi. Tanbur asosan tut, o'rik, yong'oqqa o'xshagan qattiq daraxtlar g'olasidannoksimon shaklda qilib yasaladi. Kosaning ustki qismi tut daraxtidan yassi qilib yasalgan qopqoq bilan qoplanadi. Dastasi birmuncha uzun, ingichka va pardalarga bo'lingan. Tanburning pardalari boshqa cholg'ular pardalariga nisbatan qalinroq va balandroq qilib bog'lanadi. Bu bog'lanish tanbur simlarini ezib kerakli tovush hosil qilish uchun mo'ljallangan. Tanbur ham ud soziga o'xshab juda qadimiydir. Mashhur musiqashunos olim Forobiyning fikricha, qadimda tanburlar asosan ikki simli bo'lgan va ayrim holatlarda uch simli tanburlar ishlatilgan.

Bu tanburlar ko'rinishi jihatidan bir-biridan farq qilgan.¹ Shu o'rinda mashhur olim Fitratning "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" nomli kitobidagi tanbur haqidagi fikrlarni aynan keltirishni lozim deb topdik. "Burungi musiqiy kitoblarimiz tanbur so'zini tunbura shaklidayozadirlar-da, aslida yunoncha so'z ekanini so'zlaydilar. Cholg'uning chindan-da yunondan kelib -kelmaganini biz tomondan tekshirish mumkin bo'lmadi. Biroq bu cholg'uning sharqda juda eski bir narsa ekani ma'lumdir. Hijriy o'ninchi asrda o'tgan Hofiz Darvesh Aliy tomonidan tanburning burun ikki torli bo'lgani, so'ngra Husayn Boyqaro zamonida Mahmud Shayboniy otli bir musiqiyshunosning unga bir tor ortdirg'ani to'g'risida berilgan xabar esa yuqoridagi fikrlarimizning kuchini ortdirg'on bo'ladi".

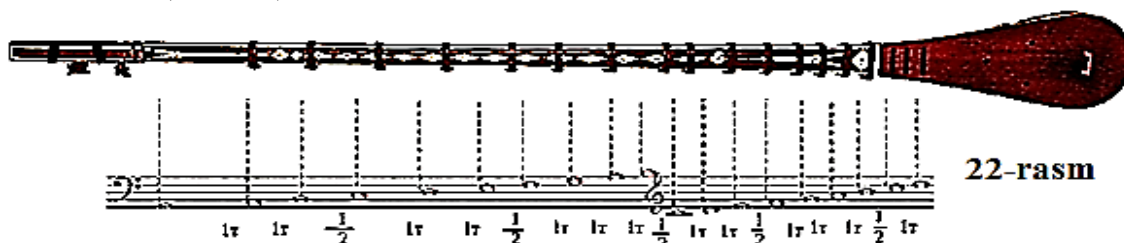
Tanburning yaratilishi va uning taraqqiyot jarayonini dastlab Movarounnahr hamda Xurosonning musiqa bilimdonlari o'z asarlarida ilmiy nuqtayi nazardan tadqiq etganlar. Masalan, musiqashunoslar Abu Nasr Forobiy, Kotibiy Xorazmiy, Ibn Sino, Ibn Zayla Isfaxoniy va boshqalar o'z asarlarining ayrim boblari hamda fasllarida tanburga oid muhim izohlarni berganlar. Tanbur atamasining ma'nosi turli yozma asarlarda turlicha izohlangan. Jumladan Darveshali Changiy Buxoriy (XII asr "Tuhfat - us surur") ning ta'kidlashicha, tanbur yunoncha so'z bo'lib, "**tan**" - yurak, "**bur**" - tirnash ma'nosini anglatar ekan.

Tanbur uch xil sozlanadi:

-Birinchisi "**Rost**" mizrobi.

-Ikkinchisi "**Navo**" mizrobi. Navo maqomiga oid kuylar shu sozda chalinadi.

-Uchinchisi "**Segoh**" mizrobi. Segoh, Iroq, Buzruk, Dugoh maqomlariga oid kuylar shu sozda chalinadi. (22-rasm)



22-rasm

Tanbur

O'zbekiston, Tojikiston, janubiy Xitoyning Sinszyan viloyatida (bu yerda tanbur deb yuritiladi) keng tarqalgan torli tirnama qadimiy cholg'u asbob. Tanburning kosasi nok shaklida o'yilib yoki bir necha qovurg'alardan yopishtirilib, bunga uzun dasta ulanadi; umumiy uzunligi

¹T.S. Vizgo. "Muzikalnive instrumenti Srednev Azii". 78 -79 betlar

1100-1300 mm. Dastaga ichakdan qilingan parda bog‘lanadi. Baland tovushlar olish uchun ichak pardalardan tashqari, qopqog‘iga kichik va kalta cho‘plar yopishtiriladi (buni “has parda” deb ataladi). Pardalar soni 18-20 tacha. Tovushqatori diatonik bo‘lib, to‘rtta (ilgarilari uchta) sim tor taqiladi. Bu torlardan 1, 2 va 4-si bir ovozli (unison) bo‘lib, 3-tor kvarta, kvinta ba‘zan sekunda past bo‘ladi. Notalar bas va skripka kalitlarida yoziladi. Tanburning 1, 2 va 4-torlari katta oktavadagi *sol* ga, 3-tor esa katta oktavadagi *re* yoki *do* ga, yoki *fa* ga sozlanadi. Ovoz hajmi katta oktavadagi *sol* dan birinchi oktavadagi *sol* ga qadar.

Hozirgi tanburlar to‘rt torli bo‘lib, torlari **mis** va **latun** aralashmalaridan tayyorlanadi. Dastaga 16-19 tagacha yo‘g‘on qilib ichak pardalar bog‘lanadi. Bu pardalarni ijro etiladigan asarning ladiga qarab pastga yoki yuqoriga surish mumkin. Tanbur pardalari bir necha qavat ichaklardan tayyorlanib, qalinligi sababli dastadan ancha ko‘tarilib turadi. Xuddi mana shuning o‘zi tanburning o‘ziga xos xususiyatlaridan biridir. Sozanda pardaning balandligi hisobiga torni ezish yo‘li bilan turli tovushlar hosil qila oladi. Bog‘lama pardalardan tashqari tanburning qopqoq qismiga yana to‘rtta yordamchi yog‘och parda, ya‘ni xasparda o‘rnatiladi. Bu esa tanburda ijro etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Tanburning ommalashuvida Ma‘rufjon Toshpo‘latov, Fazliddin Shahobov, Shonazar Sohibov, Boboqul Fayzullayev, Matyusuf Xarratov, Rizqi Rajabiy, Turg‘un Alimatov, Sultonxon Hakimov, Yoqub Davidov, Shobarot Tanburiy, Otavali Nuriddinov, Abdulla Umarov va boshqa sozandalarning xizmatlari benihoyadir.

Ud

ijtimoiy hayot o‘z taraqqiyoti mobaynida aholining tabaqalarga bo‘linish jarayonini boshidan o‘tagani kabi musiqa san‘atida ham ana shunday jarayon davom etmoqda. Uzoq tarixiy taraqqiyot mobaynida musiqiy janrlar, cholg‘ularning bir qancha turlari kashf etildi. Ana shunday cholg‘u turlaridan biri uddir. O‘tmish olimlari ud cholg‘ular ichida mukammallik darajasiga yetkazilganligini ko‘rsatib o‘tganlar. Ud sozi Osiyo xalqlarining milliy cholg‘ulari qatoridan munosib joy olgan, garchand uni forslar “borbad”, xitoyliklar “pipa”, arab xalqlari “ud” va ko‘pchilik Yevropa xalqlari “lyutnya” kabi atamalarda atagan bo‘lsalar ham, uning asosi bir, ya‘ni ud(udsimon)dir. Ud arabcha so‘z bo‘lib, uning lug‘aviy ma‘nosi turlichadir. (23-rasm)

U birinchidan, yog‘ochi qora tusli daraxtning nomidir. Ud dastlab shu daraxtdan yasalgan bo‘lishi kerak. Ikkinchidan, ud iborasi bayram, to‘y-tomosha, xursandchilikni ifodalaydigan “iyd” iborasining ma‘lum formasidir. Bu o‘rinda xushchaqchaqlik kayfiyati bag‘ishlovchi soz ma‘nosida ham kelishi mumkin.¹ Udning mukammal soz sifatida namoyon bo‘lishida uning uch xususiyati alohida ajralib turadi:

-tuzilishi (shakli, torlar miqdari, joylashishi, sozlanishi);

-imkoniyati;

-ommaviyligi.

Bu xususiyatlari xalq orasida mohir sozandalar yetishib chiqishida, musiqa ijodiyotida ustozona musiqa janrini vujudga kelishida muhim o‘rin egallaydi. Bu o‘rinda IV asr oxiri V asr boshlarida yashab ijod etgan zabardast “afsonaviy” sozanda, o‘z ijodida lahn, parda, xusravoniylar kabi qadimiy musiqiy janrlarda namunalar yaratgan Borbad faoliyatini misol qilish mumkin. Musiqaning barcha ilmlar qatorida alohida fan sifatida shakllanishida o‘tmishda yashab ijod etgan al-Forobiy, Safiuddin Urmaviy, al-Husayniy, ash-Sheroziy, Kavkabiyy kabi allomalarning ilmiy-nazariy tadqiqotlarida ud asosiy cholg‘u sifatida xizmat qilgani alohida ta‘kidlanadi. Eroniy tillarda so‘zlashuvchi xalqlar orasida Borbad qadimdan ma‘lum va mashhur bo‘lsa, u iroqlik arab xalqlariga esa VIII asrda ma‘lum bo‘ldi va arab musiqasini borbadda - udda birinchi bor Ibn Surayi ijro etdi. Ibn Sino davrigacha (X asrning ikkinchi yarmi XI asr boshi) “Borbad”



23-rasm

¹I. Raiabov “Maqomlar masalasiga doir” Toshkent - 1963 vil 17 bet

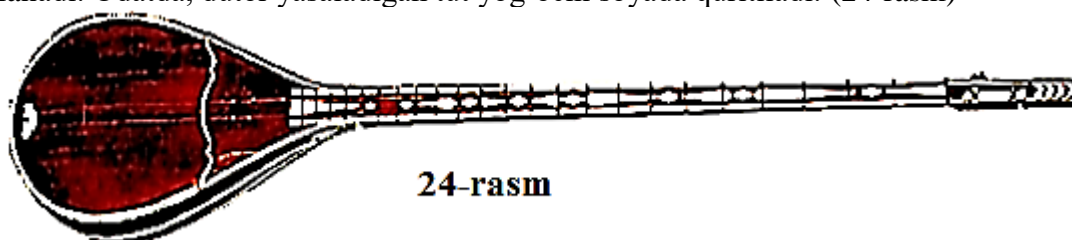
termini ud soʻzining sinonimi sifatida ishlatildi. Buning tasdigʻi sifatida al-Xorazmiyning (X - asr) quyidagi jumlasini keltirish mumkin. **“Borbad - bu ud. Borbad soʻzi “oʻrdakning koʻkragi” maʼnosini beradi, yaʼni bar - koʻkrak, bat - oʻrdak”** Mahmud Qoshgʻariyning (XI asr) “Devonu lugʻotit turk” asarida ham “borbad” soʻzi oʻrdak koʻkragi degan maʼnoni anglatishi qayd etiladi. Al-Forobiyning “Arab musiqasi, uning qonunivati va tarixi” asarida **“Ud sozi intervallarni nazariy jihatdan hisoblashda xizmat qilgan”** degan jumla bor. Demak, ud sozining mukammal soz sifatida gavdalanganligini Sharq olimlari ham isbotlaganlar. Oʻrta asr fanining allomasi ash-Sheroziy hamda Jomiyning musiqa nazariyasiga bagʻishlangan asarlarida koʻrsatilishicha, ud al-Forobiy zamonasi (X asr) gacha toʻrt torli musiqa asboblardan boʻlgan va torlar maxsus nomlar bilan atalgan. Eng past tovush beradigan tor - **bamm** (eng past), ikkinchi tor **maslas** (arabcha uch barobar baland), **Masna** (arabcha ikki barobar baland), toʻrtinchi tor esa **zir** (baland tovush beradigan) nomlari bilan ifodalangan. Al-Forobiy oʻz zamonasi talablariga, yaʼni musiqa amaliyotidagi ehtiyojlarga asoslanib, ud torlariga **hodd** (eng baland tovushli) deb atalgan tomi qoʻshgan va udning tovush diapazonini diatonik tovushqator nuqtayi nazaridan qariyb 4-5 pogʻonaga kengaytirgan. Musiqaga oid nazariy risolalardan maʼlum boʻlishicha, besh torli ud qariyb XVI - asrgacha ishlatilib kelingan.¹

DUTOR GURUHIDAGI SOZLAR TASNIFI

Dutor

Oʻzbekistonda keng tarqalgan cholgʻulardan biri. Dutorida ikkita ichak yoki ipakdan qilingan ip boʻlib, bir yarim oktava diapazonga egadir. Dutor asosan noksimon shaklda yasaladi. Tasviriy sanʼat yodgorliklari va yozma tarixiy manbaalar oʻzbek xalq cholgʻularini, jumladan dutorni qadimdan ijro etilib kelinishiga guvohlik beradi. Abu Nasr Muhammad Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abdurahmon Jomiy va boshqa olimlar oʻz asarlarida dator haqida ancha toʻliq maʼlumotlarni berib oʻtganlar.

Dutor ikki qismdan (dasta va kosa) iborat boʻlib, bu qismlarni birlashtiruvchi qismi “boʻgʻiz” deb ataladi. Dutor kosasi oʻyma yoki qobirgʻachalarning birlashtirilishidan yasalishi mumkin. Oʻyma dator Samarqand, Xorazm va Turkmanistonda qoʻllanilib, bir boʻlak tut yogʻochidan oʻyib ishlanadi. Qobirgʻali dator ham tut yogʻochidan ishlanib, 8-10 boʻlak yupqa taxtachaga egib birlashtiriladi. Kosa ustiga yopishtiriladigan qopqoq ham tut yogʻochidan tayyorlanadi. Odatda, dator yasaladigan tut yogʻochi soyada quritiladi. (24-rasm)



24-rasm

Dutor Oʻzbekistonda juda keng ommaviylashgan cholgʻu asboblardan biridir. Oʻzbek xalqi bu cholgʻuni sevib chaladi. Oʻzbek xalq kuylarini mohirona ijro etish imkoniyati bor asboblardan biri hisoblanadi. Dutorning bir nechta turlari bor (prima, sekunda, alt,tenor, bas va kontrabas).



¹I.Raiabov“Maqomlar masalasiga doir” Toshkent- 1963 vil 19-bet



Cholg'uning nomi	Sozlanishi	Diapazoni		Transpozitsiya qilinishi yoki qilinmasligi
		Yozilishi bo'yicha	Eshitilishi bo'yicha	
Dutor prima	1-tor «Lya» 1 oktava 2-tor «Mi» 1 oktava	«mi» 1 oktava «lya» 3 oktava	Yozilganidek eshitiladi	Transpozitsiya qilinmaydi
Dutor-sekunda	1-tor «Re» 1 oktava 2-tor «Lya» kichik oktava	«lya» kichik oktava «re» 3 oktava	Yozilganidek eshitiladi	Transpozitsiya qilinmaydi
Dutor alt	1-tor «lya» 1 oktava 2-tor «mi» 1 oktava	«mi» kichik oktavadan «mi» 3 oktava	«Mi» kichik oktava «Do» 3 oktava	Yozilgandan 1 oktava past eshitiladi

Dutor alt yozilganidan bir oktava past eshitiladi. Dutor alt, dutor prima orkestr jo'rligida yirik asarlar (solo) chalishi mumkin. Dutor alt mungli, mayin va o'zining yoqimli tovushi bilan boshqa asboblardan ajralib turadi. Tovush jihatidan ancha past, texnik imkoniyati ham kichkina, lekin oxirgi yillar davomida tajribali mohir ijrochilar bu asbob imkoniyatlarining barcha qirralarini ochib berishdi. Dutor prima asbobida rus, chet el akademik musiqa asarlarining virtuoz qismlarini yorqin ijro etishmoqda. Orkestrdador alt, dutor primaning albatta o'z o'rni bor. Dutor altda o'ziga xos har xil shtrixlarda (terma zarb, chertma zarb, teskari zarb, bilak zarb, pissikato) kuy chalinadi. Dutorchalish usullari boyligi, turli-tumanligi tufayli orkestrda uning o'rni muhimdir. Dutor yakkasoz ijro etayotgan cholg'uga jo'rnavoz bo'lib, o'zining yoqimli va mayin tovushi bilan moslashadi. Tovush jarangini, garmoniyasini boyitib, pedal tovushlarini ushlab, kuy mohiyatini ko'tarib turadi.

Dutorda bir yo'la ikki tovush sadolanadi. Tersiya, kvarta, kvinta, bitta ochiq torda esa undan katta intervallar chalish mumkin. Turli tembrli asboblardan kuyni bir yo'la unison, akkord, oktava ijro etishda uyg'unlik, shirali, zich sadolanishni vujudga keltiradi. Bu kompozitor va cholg'ulashtiruvchining mohirligini ko'rsatadi.

Cholg'ulashtirish jarayonida:

Dutor + rubob prima

Dutor + qashqar rubob

Dutor + afg'on rubob + tanbur

Dutor + dutor bas + g'ijjak bas + g'ijjak kontrabas variantlari chiroyli birlikni tashkil qiladi. Yozilganidan bir oktava past eshitiladi. Orkestrda dutor asbobi jo'rnavozlik yo'nalishida asosiy guruh hisoblanadi.

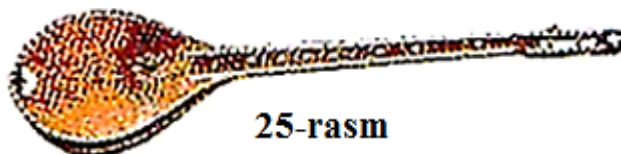
Dutor dastasi olma yog'ochidan qilinadi va unga 13-14 ta ichak parda bog'lanadi. Cholg'uning umumiy uzunligi 1200-1300 millimetrga tashkil qiladi. Ayrim joylarda 750 - 800 millimetrlilik dutorlar ham uchraydi. Ipakdan qilingan ikki tor kvarta (o'rta parda sozi), kvinta (bosh parda sozi), unison (qo'sh parda sozi) va oktava oraliqlariga sozlanadi. Bu sozlardan ko'proq qo'llaniladigani "Munojot" (kvinta) va "Tanavor" (kvarta) sozlaridir. Bu sozlar aniq bir balandlikda bo'lmay, ijrochi va ashulachi xohishiga binoan turlicha balandlikda sozlanishi

mumkin.

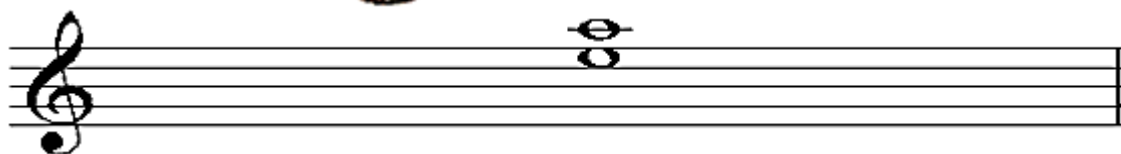
Dutor ansamblda va yakka soz sifatida qo'llaniladi. Ovozi past, mayin bo'lgani sababli ko'proq yakkanavoz tarzida qo'llaniladi. Shuning uchun ham maxsus Rohat, To'rg'ay, Dutor bayoti kabi dator kuylari mavjud.

Prima dutori

ikki tordan iborat, eng qisqa dasta (grif)ga ega. U yuqori oktavadagi tovushlarni ijro qilishga mo'ljallangan. Ushbu cholg'u datorlar ichida eng baland va jarangdor ovozga ega. Uning birinchi tori **lya** va ikkinchi tori **mi** ham ikkinchi oktava tovushlariga sozlanadi. Torlari kaprondan tortilgan. Notalari skripka kalitida yoziladi, qanday yozilsa, shunday ovoz beradi. Prima dutorining torlari orasi sof kvarta intervaliga sozlanadi. (25-rasm)



25-rasm



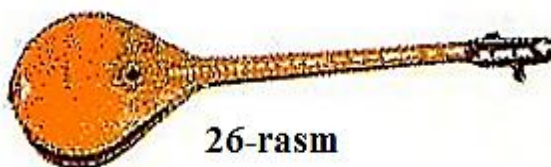
Ovoz kengligi birinchi oktavaning **mi** tovushidan, uchinchi oktavaning **lya** tovushigacha. Ammo uning jarangdorligi uchinchi oktavaning **fa** gacha bo'lgan oraliqda yaxshi ovoz beradi.



Prima dutorida turli xarakterdagi asarlarni, shuningdek tersiya, kvarta, kvinta intervallarini ham erkin ijro etish mumkin. U orkestrda yakka soz sifatida eng muhim partiyalarini chalishda hamda cholg'ularga garmonik va ritmik hamohang bo'lib, musiqa asarlarining badiiy darajasini o'stirishda ishlatiladi.

Sekunda dutori

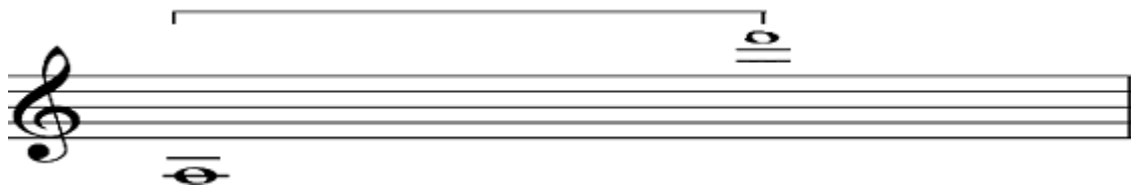
yangidan ixtiro qilingan soz bo'lib, o'rta registr tovushqatori balandligiga ega. Notalari skripka kalitida yoziladi. Uning ikkita tori ham ichak (kapron) dan tortilgan bo'lib, birinchi tori **re** birinchi oktava, ikkinchi tori esa **lya** kichik oktava tovushlariga sozlanadi. Torlar orasi sof kvarta intervaliga teng. (26-rasm)



26-rasm



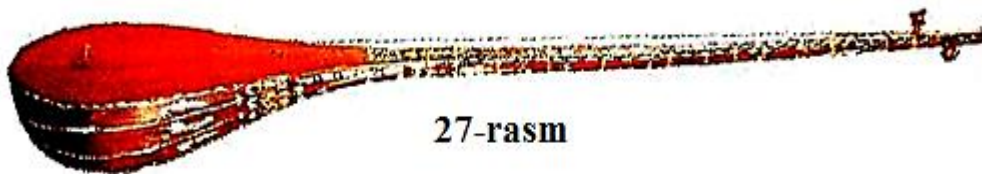
Ovozning kengligi **lya** kichik oktavadan **re** uchinchi oktavagacha.



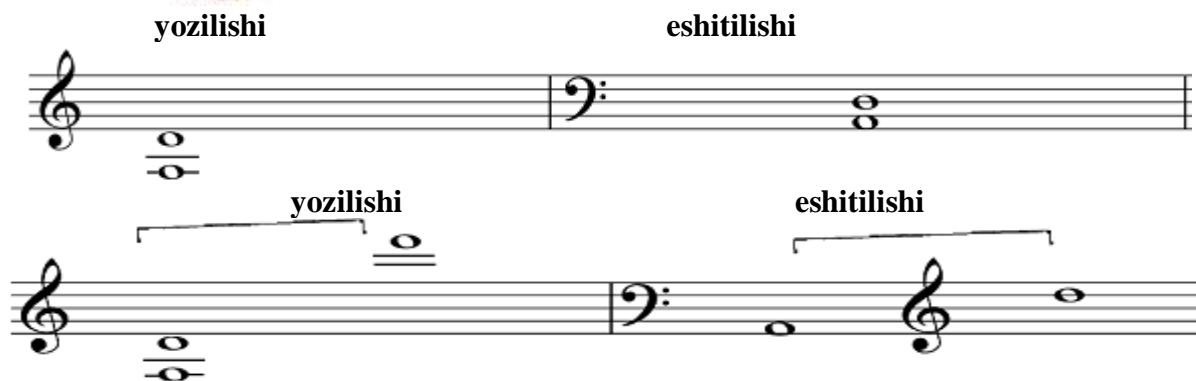
U orkestrda cholgʻu asboblariga joʻr boʻlish uchun hamda bolalar musiqa maktabi oʻquvchilarini oʻrgatishda ishlatiladi.

Tenor dutori

qayta taʼmirlangan ijro uchun qulay imkoniyatlar yaratib, xramatik yarim tonlarga boʻlingan, xalq orasida ishlatib kelinayotgan, past va oʻrta registrdagi ovoza ega boʻlgan ikki torli cholgʻu asbobidir. Uning birinchi tori **lya** kichik, ikkinchi tori esa **re** birinchi oktava tovushlariga sozlanadi. Torlar orasi sof kvarta intervaliga teng. Notalari skripka kalitida yoziladi va bir oktava past sadolanadi. (27-rasm)



27-rasm



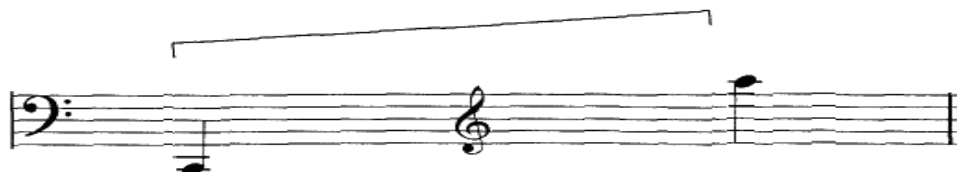
Tenor dutorida musiqa asarlarini jozibali va rang-barang ijro etish uchun barcha zarb jumladan bilak zarb, terma zarb, aylanma zarb, teskari zarb, rez (tremolo) kabi usullarni mohirona ijro etish mumkin.

Bas dutori

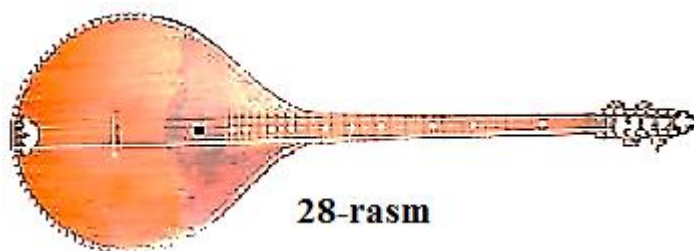
yangidan yasalgan soz boʻlib, past registrdagi tovushlarni ijro etishda moslashtirilgan. Uning toʻrtta tori boʻlib, birinchi tori **lya** bilan ikkinchi tori **re** kichik oktavadagi, uchinchi tori **sol** hamda toʻrtinchi tori **do** esa katta oktavadagi tovushlarga sozlanadi. Torlarining birinchisi **lya** ichak yoki kaprondan, qolgan uchta esa oʻrama poʻlat simdan ishlangan. Torlarining orasi sof kvinta intervaliga teng. Notalari bas kalitida yoziladi, qanday yozilsa, shunday ovoz beradi. (28-rasm)



Ovoz kengligi (diapazoni) katta oktavadagi **do** notasidan ikkinchi oktavadagi **lya** tovushigacha.



Bas dutorida barcha shtrix (torli cholg‘u asboblari) ni chalish mumkin. U orkestrda yakka tartibda kuy chalish hamda boshqa cholg‘ularga jo‘r bo‘lish uchun ishlatiladi.



28-rasm

Dutor bas mizrobli cholg‘ular guruhiga kiradi.

sozi

diapazoni

foydalaniladigan
tovush kengligi

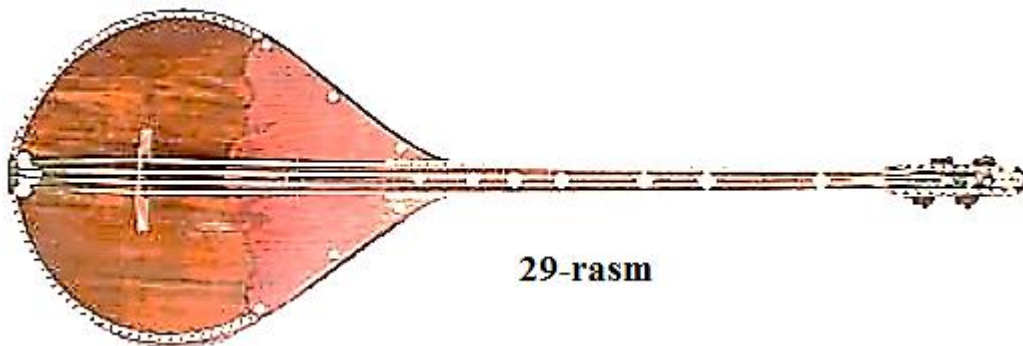


Mizrob yordamida pastga va yuqoriga chalish asosiy chalish usulidir. Dutor bas uchun asarlar, orkestr partiyalari bas kalitida yoziladi. Notalar yozuvidagi tovushni beradi. Orkestrda dutor bas asosan orkestr asosi, ya‘ni tayanchi hisoblanadi. Eng pastki registr notalarini chaladi. Dutor bas, g‘ijjak bas, g‘ijjak kontrabas asboblari birgalikda orkestrni ushlab turadigan guruh hisoblanadi. Shirali, zich, juda to‘liq ohang beradi. Dutor bas faqatgina jo‘rnavor yo‘nalishini emas, balki asar mohiyatiga qarab asosiy (solo) partiyani ham chalishi mumkin. O‘zbek mumtoz musiqasi, o‘zbek xalq va akademik musiqasini bezatuvchi tovushlarni ham chalish imkoniyatiga egadir.

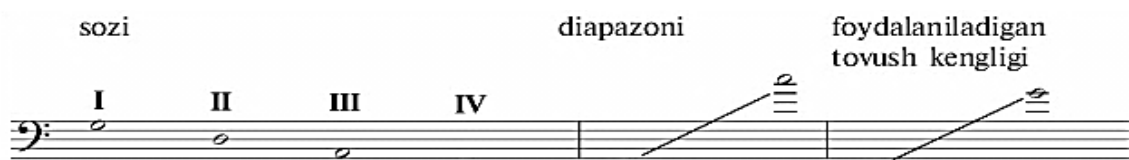
Cholg‘uning nomi	Sozlanishi	Diapazoni		Transpozitsiya qilinishi yoki qilinmasligi
		Yozilishi bo‘yicha	Eshitilishi bo‘yicha	
Dutor bas	1-tor «Lya» kichik oktava; 2-tor «Re» kichik oktava; 3-tor «Sol» kalta oktava; 4-tor «Do» kalta oktava.	«Do» katta oktavadan – «Lya» 2-oktavagacha	Yozilganidck eshitiladi	Transpozitsiya qilinmaydi

Kontrabas dutori

qayta ishlangan yangi cholg‘u asbobi bo‘lib, orkestrda eng past tovushlarni ijro etish uchun qo‘llaniladi. Uning to‘rtta o‘rama po‘lat tori bo‘lib, birinchi tori **sol** bilan, ikkinchi tori **re** kichik oktavaga, uchinchi tori **lya** hamda to‘rtinchi tori **mi** esa katta oktavadagi tovushlarga sozlanadi. Notalari bas kalitida yozilib, bir oktava past ovoz beradi. Torlarning orasi sof kvarta intervalga teng. (29-rasm)



29-rasm



Dutor kontrabas yozilganidan bir oktava past eshitiladi.

Cholg'uning nomi	Sozlanishi	Diapazoni		Transpozitsiya qilinishi yoki qilinmasligi
		Yozilishi bo'yicha	Eshitilishi bo'yicha	
Dutor kontrabas	1-tor «Sol» kichik oktava; 2-tor «Re» kichik oktava; 3-tor «Lya» katta oktava; 4-tor «Mi» katta oktava.	«Mi» katta oktavadan – «Sol» 1-oktavagacha	«Mi» kontr oktavadan – «Sol» kichik oktavagacha	Yozilganidan 1 oktava past eshitiladi

U maxsus qattiq charmdan yasalgan mizrob bilan tik turgan holda chalinadi. Shunday qilib, barcha dutorlar oilasiga mansub cholg'ular o'zining keng hajmdagi ovozi bilan barcha ansambl va orkestrda o'zining munosib o'rniga ega. Bu sozlarda milliy kuylarimiz bilan bir qatorda barcha millat kuylari, shuningdek chet el kompozitorlari tomonidan bastalangan har jihatdan murakkab asarlarni ham mohirona ijro etish mumkin. Bu cholg'ularning mohir ijrochilari Orif Qosimov, Turg'un Alimatov, Abdusamad Ilyosov, Boqijon Rahimjonov, Ne'matjon Qulabdulloyev, Mahmud Tojiboyev, Malika Ziyayeva, O'ktam Ahmedov kabi ustozlar dutorlarning xalqimiz orasida sevib, ardoqlanib kelinishida katta hissa qo'shdi.

Do'mbira

torli tirnama o'zbek xalq cholg'u asbobi. Do'mbirada ichak yoki ipakdan qilingan ikkita tor bo'lib, ko'proq kvarta oralig'ida sozlanadi. Do'mbira tut, yong'oq, o'rik daraxtidan o'yma qilib yasaladi. Dasta qismida tonlarni belgilovchi pardalar bo'lmaydi. Shuning uchun ham bu asbob cholg'uchidan katta mahorat talab qiladi. Hozirda Qashqadaryo, Surxondaryo vohalari baxshichilik san'atida qo'llanilib kelinayotgan do'mbira ijrochilaridan Musulmonqul Oltiyev, Jo'ra Doniyorov, Bekqul Alimov, Tursun Obro'yev, Norcha Baratov, Eson Tilavov va boshqalar noyob cholg'uni kelajak avlodlarga yetkazishda katta hissa qo'shmoqdalar. (30-rasm)



30-rasm

KAMONLI CHOLG'ULAR GURUHI

G'ijjak

kamonli cholg'ular turiga kiradi. Ko'rinishi va chalinishi jihatdan boshqa o'zbek cholg'ularidan farq qiladi. G'ijjak juda qadimiy cholg'ulardan hisoblanadi. Ayrim manbaalar orqali bizga yetib kelgan malumotlarga qaraganda, XV asr Samarqand rassomchilik maktabida ishlangan miniatyuralardan bilishimiz mumkinki, dastlabki g'ijjaklar ikki simli bo'lgan. Kosasi yarim shar shaklida, dastasi uzun, ot dumi bilan tortilgan kamon bilan chalingan. Dasta yuqoriga tomon yo'g'onlashib borgan. Keyinchalik g'ijjakning ijro imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida uchinchi sim qo'shilgan.

Bu haqda mashhur olim Abrurauf Fitrat o'zining "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" nomli kitobida shunday yozadi: "***Bu ham yoy bilan chalinadi. Chanog Hindiston javzidir. Tut yog'ochidan, ma'dandan ham yasalsa bo'ladi. Sopi 40-42 santimetr uzunlikda bir yog'ochdir. Chanoqdan tuban 20-23 santimetr qadar uzunlikda bir temir quyrug'i bor. Chanog'i qalin teri bilan qoplanadi. Xarrak butun cholgularga teskari, chanoqning yuqori***

G'ijjaklar orkestrning barcha guruhlari bilan qo'shilganda o'zgacha jiloli sadolanadi.

G'ijjak I + g'ijjak II + g'ijjak alt

G'ijjak I + g'ijjak II + baslar

G'ijjak I + g'ijjak II + g'ijjak alt + baslar

G'ijjaklar guruhi + puflama asboblar

G'ijjak I, II + chang I, II

G'ijjaklar + rubob prima + qashqar rubob

G'ijjak I va II unison yoki g'ijjak alt unison zich shirali ohang beradi.

G'ijjak alt va g'ijjak-qobuz baslar unisoni ham yaxshi ohang hosil qiladi.

Cholg'uning nomi	Sozlanishi	Diapazoni		Transpozitsiya qilinishi yoki qilinmasligi
		Yozilishi bo'yicha	Eshitilishi bo'yicha	
G'ijjak (I va II)	1-tor «Mi» ikkinchi oktava; 2-tor «Lya» birinchi oktava; 3-tor «Re» birinchi oktava; 4-tor «Sol» kichik oktava.	«Sol» kichik oktavadan – «Lya» 4-oktavagacha	Yozilganidek eshitiladi	Transpozitsiya qilinmaydi

G'ijjak alt

kamonli guruhida kuy (solo) yangrayotgan vaqtda qo'shimcha akkord yoki pedal tovushini qo'shish samarali jo'r ohang hosil qiladi. G'ijjak alt past va o'rta registrdagi garmoniyani orkestrdagi mizrobli guruhi bilan ijro qilsa, yoqimli ohang beradi. G'ijjak alt uchun kuylar alt kalitida yoziladi.

G'ijjak alt + g'ijjak-qobuz bas

G'ijjak alt + afg'on rubob + dutorlar

G'ijjak alt + g'ijjak-qobuz bas + g'ijjak-qobuz kontrabas + qashqar rubob + afg'on rubob + dutorlar.

Ko'p hollarda g'ijjak-qobuz bas kontrabas bilan oktavada juftlanadi. Agar akkord **4** yoki **5** tovushdan tashkil topgan bo'lsa, asosiy kuy g'ijjak **I, II** da **bas** tovushlari oktava juftligida g'ijjak-qobuz bas, g'ijjak kontrabasda, o'rta tovushlar albatta g'ijjak altda saqlanishi kerak. Ko'pincha cho'zimli tovushlarini bir oktavadan katta intervallik akkordlar tuzilishi akkord tovushlari bilan to'ldiriladi. Shunday variantli akkordlar bog'lanishini nazarda tutib, qo'sh notalar ijrosi g'ijjak altga topshiriladi. G'ijjak alt bilan g'ijjak-qobuz baslar unisoni zich va shirali ohang hosil qiladi. Bunda g'ijjak-qobuz baslarning tembri ustunlik qiladi. G'ijjak **I, II**, g'ijjak alt va baslarning unisoni *f* da kuchli va keskin, *p* da yugon va mungli eshitiladigan murakkab tembr hosil qiladi. (32-rasm)



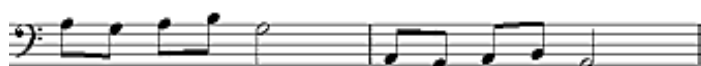
32-rasm



34-rasm

Yozilishi

Eshirilishi



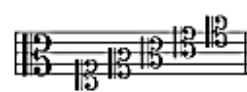
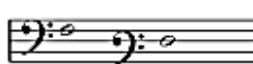
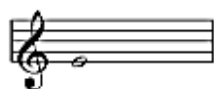
sozi

diapazoni

foydanish kengligi



Cholg'uning nomi	Sozlanishi	Diapazoni		Transpozitsiya qilinishi yoki qilinmasligi
		Yozilishi bo'yicha	Eshirilishi bo'yicha	
G'ijjak-qobuz kontrabaslar	1-tor «Solo» kichik oktava*; 2-tor «Re» kichik oktava*; 3-tor «Lya» katta oktava*; 4-tor «Mi» katta oktava*.	«Mi» katta oktavadan – «Lya» 2-oktavagacha	«Mi» kontr oktavadan – «Lya» 1-oktavagacha	Yozilganidan 1 oktava past eshitiladi



TORLI - URMA SOZLAR GURUHI HAQIDA

Qonun

juda qadimiy cholg'ularga mansub. Forobiyning fikricha, qonun eramizning birinchi asrlarida Samarqand aholisi o'rtasida juda mashhur bo'lgan. Forobiy o'zining "Cholg'ular haqida" nomli kitobining "Arfa"ga taalluqli bobida arfaga yaqin cholg'u to'g'risida ma'lumot beradi. Har bir tovush tebranish natijasida alohida sim orqali hosil qilinadi. "Qonun" arabcha so'zdan olingan. Safi ad-Dinning yozishicha, o'sha davrlarda qonunning ikki xil turi mavjud bo'lgan. Buyuk olim Farmerning Britaniya muzeyida saqlanayotgan qonunlar haqidagi risolasida bu cholg'u olxo'ri daraxti yog'ochidan, uzum tanasidan yasalgani va uzunligi pastki, ya'ni yo'g'on tovush beradigan tomoni 81 santimetr, qarama-qarshi tomoni 40,5 santimetr ekanligi yozilgan. O'n uchta uchtdan iborat simi bo'lgan. Qonun ikki qo'l barmoqlari

yordamida chalingan. Bu cholg‘u asosan yaqin va O‘rta Sharq xalqlari sozi hisoblanib, Turkiya, Armaniston, Ozarbayjon, Eron va boshqa Sharq mamlakatlarida rivojlangan. O‘rta Osiyo xalqlari orasida, xususan Buxoroda 1917-yilgacha keng tarqalgan. Hozirgi qonunlar trapetsiyasimon yassi yog‘och quti shaklida yasalmog‘da. Qopqog‘i ham yog‘ochdan yasilib, o‘ng tomonining ozgina qismi, ya‘ni xarrak joylashgan joyi teri bilan qoplanadi. 24-25 ta uchtalik ichak torlari uch oktavadan kengroq (**do - re** kichik oktavadan **fa** diyez uchinchi oktavagacha) diapazonga ega. Quloqlari yaqinida torlar ostida har bir tovushni osongina yarim ton, bir ton, ba‘zilarini esa bir yarim tongacha o‘zgartirish imkoniyatini beruvchi temir moslamasi bo‘ladi.



35-rasm

Lekin XX asr boshlaridan to 1980-yillargacha mazkur cholg‘u biroz unutilgan edi. Izlanuvchan sozandalar, xususan, Abdurahmon Xoltojiyevning sa‘y-harakati bilan bu musiqiy cholg‘u asbobi madaniy hayotimizga kirib keldi. Hozirgi kunda qonun turli ansambllarda keng qo‘llanilib kelinmog‘da. Qonun xarraklari teri ustida joylashishi, torlari plastik ekanligi, uning sadolanishini mayinlashtiradi. Qonun torlari har ikkala qo‘l ko‘rsatkich barmoqlariga kiydiriladigan

maxsus noxun-mediator bilan ijro qilinadi. (35-rasm)

Qonun diatonik tovushqatoriga ega. Qonun torlarining uchtasi ham bir xil qilib sozlanadi. Cholg‘uning o‘ng tomonida joylashgan kichik xarrakchalar ana shu torlarni taranglashtirib yoki bo‘shashtirib, kerakli yarim tonliklarni hosil qilishga yordam beradi. Qonun changsimon cholg‘ulardan bo‘lib, cholg‘uchi barmoqlariga noxun (mizrob) bog‘lab, qonun torlarini tirnab chaladi. Qonun tovushi chang tovushidan farqli o‘laroq, uncha baland, ya‘ni kuchli tovushga ega bo‘lmasa ham, uning nafis, muloyim sadosi tinglovchini o‘ziga tortadi.

Ustoz Abdusattor Qonuniy, Xo‘jaki Ja‘fariy Qonuniy, Hofiz Boboiy Qonuniy va boshqa cholg‘u ijrochilari o‘z davrlarida milliy cholg‘ularni asrabgina qolmay, balki ularning takomil topishida ham muhim rol o‘ynaganlar. Zahiriddin Muhammad Boburning e‘tirof etishicha, Alisher Navoiy o‘z davrida ko‘plab cholg‘uchilarning iste‘dodini namoyon etishga ko‘maklashgan. O‘z zamonasining mohir cholg‘uchilari va bastakorlari Navoiy yordami va homiyligida katta shuhrat qozonganlar. Qonun, asosan Sharq mamlakatlari va Kavkazda keng qo‘llaniladi. O‘zbekistonda qonun sozi yakkanavozlik sifatida va turli ansambllarda munosib o‘rnini egallagan. (*Qonun - milloddan avvalgi 4-asrda mavjud bo‘lgan. 400 yil er.avv*)

Chang

juda qadimiy cholg‘udir. Bu haqda uzoq o‘tmishda yashab o‘lmas asarlarni yozib qoldirgan olimlar va shoirlar merosida yetarlicha ma‘lumotlar mavjud. Jumladan, Abu Nasr al - Forobiy (873 - 951) “Kitob al – Kabr” (Musiqqa haqida katta kitob) risolasida cholg‘u asboblariga, xususan chang, rubob, nay kabi sozlarga alohida o‘rin ajratadi. Forobiy chang cholg‘usining jo‘r bo‘lish xususiyati haqida eslatib o‘tar ekan, bu sozning har xil adabiy majlislar va tantanavor marosimlarda cholg‘u ansambli tuzilmalarida muvaffaqiyatli qo‘llanilganini mamnuniyat bilan qayd qiladi. Al-Forobiy yaratgan asarlar uning zamondoshlari va undan keyingi davr olimlarining musiqqa ilmi nazariyasi bo‘yicha ilgari surilgan fikrlari va risolalari uchun asos bo‘ldi. Abu Ali ibn Sino (980-1037), Umar Xayyom (1040-1123), Ma‘sur Sheroziy (1236-1310), Muhammad al-Amuliy (1354-yildan so‘ng vafot etgan), Alisher Navoiy (1441- 1501), al-Husayniy (XV asr), Mavlono Kavkabi hamda XVIII asr mashhur sozandasi va musiqiy nazariyotchisi Darvesh Ali piri Changiy soz va sozlarning ijrochilik san‘atini o‘z risolalarida ta‘rif va tavsif etadilar. Yuqorida nomi tilga olingan yirik musiqashunos olim, mashhur changchi, bastakor va hofiz Darvesh Ali piri Changiy qalamiga mansub “Risolayi – musiqiy” kitobida chang sozi va olim yashagan davrda (XVII asr) changda 26 ta sim bo‘lib, yettita parda mavjudligi diqqatga sazovordir. Changda o‘n ikki maqomning hammasini mukammal ijro eta bilish Darvesh Ali yashagan o‘sha davrda ham sozandaning yuqori darajadagi mahoratini namoyish etuvchi omillardan biri hisoblangan. Olim o‘z risolasida

cholg'uchilik san'atida dong taratgan Mavlono Mirek Changiy Buxoriy, Mavlono Zaynulobiddin - Rumiylar kabi ustozlarni hurmat bilan tilga oladi.

Asrimizning boshlarida o'kamizning ba'zi shaharlarida cholg'u sozi ustalari barcha asboblarning qatori chang sozining tuzilishi va imkoniyatlarini kengaytirish, sifatini yaxshilash yo'lida ma'lum darajada izlanganlar. Xorazmda Matyoqub va Matyusuf Xarratovlar, Farg'onada Yusuf qiziq Shakarjonov, Usta Masaid Marg'iloniy, Usta Olim Kornilov, Namanganda Usta Ro'zimatxon Isoboyev, Toshkentda Usta Usmon Zufarov va boshqalar ana shular jumlasidandir.

Eski chang tovushqatori diatonik bo'lib, diapazoni uncha keng bo'lmagan, ya'ni "Iya-bemol" katta oktavadan "re-bemol" ikkinchi oktavagacha edi. Xalq cholg'uchilarining ana shu an'anaviy changi asosida to'liq xromatik tovushlarga ega bo'lgan yangi chang asbobi 1938-yilda yaratildi. Uning diapazoni "do" birinchi oktavadan "re diyez" uchinchi oktavagacha bo'lgan tovushlarni o'z ichiga oldi. Bu kiritilgan yangiliklar natijasida chang cholg'usida o'zbek kuylaridan tashqari barcha xalqlarning musiqa asarlarini va kompozitorlar ijodini o'zlashtirishga imkoniyat yaratildi. Chang chaluvchi sozandaga qulaylik yaratish hamda ijro erkinligini ta'min etish maqsadida changga yog'ochdan uchta maxsus 82 santimetrlik oyoqlar o'rnatildi. Ijro vaqtida chang sadolarini vaqti-vaqti bilan so'ndirib turish uchun pedal mexanizmi bilan boshqariladigan demper qurilmasining o'rnatilishi natijasida chaqqon texnik mahorat bilan ijro etiladigan hamda rez usullarini qo'llab chalinadigan asarlarning sof sadolanishiga puxta zamin yaratildi.¹

Bu asbob jarangli tovushga ega bo'lib, orkestrdagi o'rni kattadir. Chang asbobining torlari oralig'i xromatik joylashgan.

Diapazon

Foydalaniladigan tovush kengligi



Bu guruhga katta mas'uliyat yuklangan holda, ular asosiy kuyni, jo'rnovozlikni har xil interval, arpedjio, glissando, pissikato usullarini bemalol chaladi. Virtuoz asarlar chalish imkoniyatiga ega. Masalan:



Nota yozuvidagi tovushni beradi. Orkestr jo'rligida yirik asarlar (solo) chalishi mumkin. Cholg'ulashtirish jarayonida:

Chang + nay

Chang + rubob prima

Chang + nay + prima rubob va boshqa orkestr guruhi asboblari bilan ham chiroyli tovush jilosini paydo qiladi.

Cholg'uning nomi	Sozlanishi	Diapazoni		Transpozitsiya qilinishi yoki qilinmasligi
		Yozilishi bo'yicha	Eshitilishi bo'yicha	
Changlar	Yarim tondan temperatsiya bo'yicha (xaraklar joylashuvidan kelib chiqadigan noziklikni alohida o'rganish lozim).	«Sol» kichik oktavadan – «Fa diez» 3-oktavagacha	Yozilganidek eshitiladi	Transpozitsiya qilinmaydi

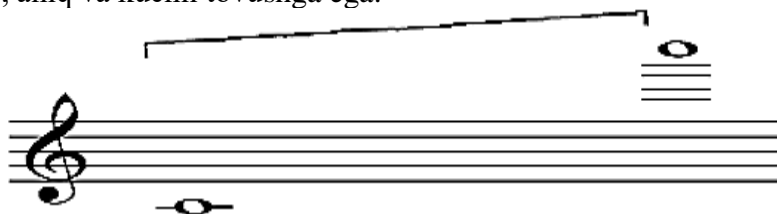
Chang cholg'usining ommalashuvida mashhur changchilar: Fozil Xarratov, Faxriddin Sodiqov, Baxtiyor Aliyev, Ahmadjon Odilov, Rustam Ne'matov, Tohir Sobirov, Temir

¹ Rustam Ne'matov, "Davrim sadosi" Toshkent -1990 yil

Mahmudov, Fazilat Shukurova, Tilash Xo'jamberdiyev va boshqalarning xizmatlari benihoyadir.

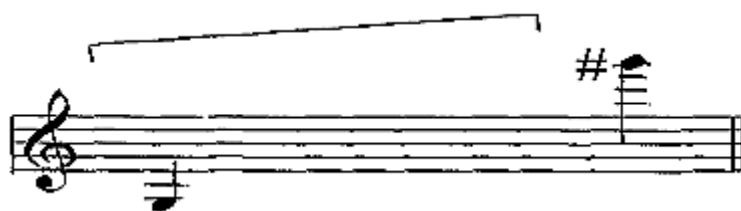
Pikkola changi

yangidan yaratilgan bo'lib, yuqori notalarni chalish uchun juda qulay bo'lgan sozdir. Uning ovoz kuchi **do** birinchi oktava tovushidan **lya** uchinchi oktava tovushigacha. Notalari skripka kalitida yoziladi. U asosan ansambl va orkestr uchun yozilgan musiqalar ijrosi uchun mo'ljallangan bo'lib, aniq va kuchli tovushga ega.



Prima changi

qayta ishlangan bo'lib, O'zbekiston va Tojikistonda keng tarqalgan xalq cholg'u asbobidir. Ta'mirlangan changning tovush kuchi, ya'ni uning eng pastki ovozi bilan yuqori ovozi o'rtasidagi oraliq yanada kengaytirilib, tovushqatori kichik oktavadagi sol notasidan uchinchi oktavadagi sol diyezgacha yetkaziladi.



Turli diametrli torlarni qo'llash yo'li bilan prima changining tovush kuchi oshirilib, umumiy tovushqatori 38 ta tovushgacha olib borildi. Uning torlari yuqori sifatli po'latdan silindr shaklida silliq qilib yasalgan. Pastki registr tovushlari uchun mis sim bilan o'ralgan torlar tortildi. Prima changida turli intervaldagi qo'sh notalarni erkin ijro qilish mumkin.

Tenor changi

yangidan takomillashtirilgan soz bo'lib, tuzilishi prima changiga o'xshaydi. Ovoz hajmi (diapazoni) **sol** kichik oktava tovushidan **mi** uchinchi oktava tovushigacha. Tenor changida 40 ta tor bo'lib, ular juft qilib unison bo'yicha sozlanadi va 20 ta tovush hosil qiladi. Notalari skripka kalitida yoziladi, ammo bir oktava past ovoz beradi. U orkestrda ko'pincha jo'r bo'luvchi soz sifatida ishlatiladi.

yozilishi

eshitilishi



BAS changi

yangi yaratilgan soz bo'lib, pastki tovushlarni chalish uchun ishlatiladi. Notasi bas kalitida yoziladi, qanday yozilsa shunday ovoz beradi. Cholg'uning eng pastki notasi **do** katta oktava tovushidan eng yuqori ovozi **sol** kichik oktava tovushigacha. Bas changi ham ansambl va xalq cholg'u orkestrida keng qo'llaniladi.



Shunday qilib yangi yaratilgan chang turlari aniq va kuchli ovozga ega bo'lib, umumiy tovush kuchi, ya'ni eng pastki ovozi bilan yuqori ovozi o'rtasidagi oraliq deyarli besh oktava (do katta oktavadan Iya uchinchi oktavagacha) tovushlarini o'z ichida qamrab oladi. Barcha changning tovush yig'indisi yuqori texnik qulaylik va yorqin kuy ta'sir kuchiga ega. Bunday guruhning dinamik imkoniyati pianissimodan fortissimogacha bo'lgan musiqiy asarlarni mohirona ijro etish uchun muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Bu esa chang sozlaridan ansambl va orkestrda sifatli foydalanish imkonini yaratadi.

O'zbekistonda chang sozi ijrochiligida o'zining munosib hissasini qo'shgan va qo'shib kelayotgan mohir sozandalar Faxriddin Sodiqov, Ahmad Odilov, Fozil Xarratov, Rustam Ne'matov, Tilash Xo'jamberdiyev, Fazilat Shukurova, A.Lutfullayev nomini faxr bilan tilga olish mumkin. Bu cholg'u o'zbek xalq kuylari bilan bir qatorda barcha qardosh xalqlar musiqa asarlarini, shuningdek chet el kompozitorlari tomonidan yaratilgan turli janrdagi asarlarni ham mohirona ijro etish imkoniyatiga ega.

Demak, turli urma sozlar ham o'zbek musiqa madaniyati rivojiga katta hissa qo'shgan cholg'ular sirasiga kiradi.



III QISM. AMALIY MASHG'ULOTLAR

Qashqarcha

(O'zbek xalq kuyi)

Tez

mf

f(p)

mf (f)

f

DO'LONCHA

O'zbek xalq kuyi

O'ynoqi

f

Saboh

(O'zbek xalq kuyi)

The musical score for 'Saboh' is written in 4/4 time and consists of 12 staves. The key signature has one flat (B-flat). The score includes various dynamics: *mf* (mezzo-forte), *mp* (mezzo-piano), *f* (forte), and *p* (piano). It features repeat signs with first and second endings. The first ending is marked with a '1.' and a double bar line. The second ending is marked with a '2.' and a double bar line. The score begins with a repeat sign and a double bar line. The first ending is marked with a '1.' and a double bar line. The second ending is marked with a '2.' and a double bar line. The score concludes with a double bar line.

Aliqambar

Xorazm xalq kuyi

Moderato

The musical score for "Aliqambar" is written in G major (one sharp) and 6/8 time. It consists of 12 staves of music. The tempo is marked "Moderato". The dynamics are indicated by *mf* (mezzo-forte), *p* (piano), and *f* (forte). The music features a mix of eighth and sixteenth notes, with some rests and phrasing slurs. The key signature has one sharp (F#) and the time signature is 6/8.

f

p

mf

f rit. *sf*

Sharob

Moderato

O'zbek xalq kuyi

mf

rit.

Nasri Segoh

O'zbek xalq musiqasi.

Moderato

mf

1.

2.

Dilxiroj

O'zbek xalq kuyi

Allegro

mf *mp*

mf

f

mp

1. 2.

p

p

f rit..

p *mf* *f*

Lazgi
(Xorazm xalq kuyi)

The musical score consists of eight staves of music in a single system. The notation is in treble clef with a key signature of one flat (B-flat) and a 2/4 time signature. The piece begins with a dynamic marking of *f* (forte) and a section marked with a double bar line and a repeat sign. The melody is characterized by eighth and sixteenth notes, often with accents. The fourth staff includes the instruction "Тезроқ" (Tazroq) and a dynamic marking of *mf* (mezzo-forte). The sixth staff includes the instruction "Шухчан" (Shukhan) and a dynamic marking of *f*. The piece concludes with a final section marked with a double bar line and a repeat sign, ending with a dynamic marking of *f*.

Polka

M.Glinka musiqasi

Allegro

0 2 1 1 1 3 1 0 1 3 0

mf

mf

This system shows the first four measures of the piece. The treble clef part includes fingerings (0, 2, 1, 1, 1, 3, 1, 0, 1, 3, 0) and accents (>) above several notes. The piano accompaniment is marked *mf* and consists of a steady eighth-note bass line and a treble line with eighth-note chords.

This system continues the melody and piano accompaniment from the first system. The treble clef part features a slur over the first two measures and continues with eighth-note patterns. The piano accompaniment maintains its rhythmic accompaniment.

3 1 1 3 1 2 1 4 2 1 0 2 1 0 3 1 0 2 1 1 2

3 1 1 3 1 2 1 4 2 1 0 2 1 0 3 1 0 2 1 1 2

This system contains a more complex treble clef melody with numerous fingerings (3, 1, 1, 3, 1, 2, 1, 4, 2, 1, 0, 2, 1, 0, 3, 1, 0, 2, 1, 1, 2) and slurs. The piano accompaniment continues with eighth-note chords.

This system concludes the piece. The treble clef part ends with a double bar line. The piano accompaniment also concludes with a double bar line.

Yangi tanovar

M.Mirzayev kuyi

M. Nasimov qayta ishlagan

Allegro moderato

The musical score is written in 2/4 time with a key signature of one sharp (F#). It consists of four systems of music. The first system begins with a piano (*f*) dynamic. The second system features a piano (*f*) dynamic in the right hand and a mezzo-forte (*mf*) dynamic in the left hand. The third system continues with a mezzo-forte (*mf*) dynamic. The fourth system concludes with a mezzo-forte (*mf*) dynamic. The score includes various musical notations such as slurs, ties, and repeat signs.

First system of a musical score in D major. The top staff (treble clef) features a melodic line with eighth and sixteenth notes, including a repeat sign. The middle staff (bass clef) contains a rhythmic accompaniment of chords with eighth notes. The bottom staff (bass clef) provides a steady bass line with eighth notes.

Second system of the musical score. The top staff continues the melodic line. The middle staff features a more active accompaniment with eighth-note patterns. The bottom staff maintains the bass line with eighth notes.

Third system of the musical score, concluding with a double bar line. The top staff has a melodic line that ends with a fermata. The middle staff has a rhythmic accompaniment that also concludes with a fermata. The bottom staff provides a bass line that ends with a fermata.

Farg'onacha

O'rtacha tez

O'zbek xalq kuyi

A.Odilov qayta ishlagan.
S.Usmonov qashqar rubobiga moslagan

The first system of the musical score consists of three staves. The top staff is a single melodic line in treble clef. The bottom two staves form a piano accompaniment in grand staff (treble and bass clefs). The key signature has three sharps (F#, C#, G#) and the time signature is 2/4. The tempo is marked 'O'rtacha tez' and the dynamics are marked 'mf'.

The second system continues the piece with three staves. It features a melodic line in the top staff and piano accompaniment in the bottom two staves. The dynamics are marked 'mf'.

The third system continues the piece with three staves. It features a melodic line in the top staff and piano accompaniment in the bottom two staves. The dynamics are marked 'mp'.

The fourth system continues the piece with three staves. It features a melodic line in the top staff and piano accompaniment in the bottom two staves. The dynamics are marked 'mf'.

The fifth system continues the piece with three staves. It features a melodic line in the top staff and piano accompaniment in the bottom two staves. The dynamics are marked 'f' for the melody and 'mf' for the piano accompaniment.

First system of a musical score in A major (three sharps). The right hand features a melodic line with eighth-note patterns and a fermata over the final note. The left hand provides a harmonic accompaniment with chords and eighth notes. A dynamic marking of *mf* is present.

Second system of the musical score. The right hand continues the melodic development with eighth-note runs. The left hand maintains the accompaniment. A dynamic marking of *mp* is present.

Third system of the musical score. The right hand has a melodic phrase with a fermata. The left hand accompaniment includes chords and eighth notes. Dynamic markings of *f* and *mf* are present.

Fourth system of the musical score, concluding the piece. The right hand has a melodic line ending with a fermata. The left hand accompaniment concludes with chords and eighth notes.

Neopolitancha qo`shiq

Pyotr Chaykovskiy musiqasi

Moderato

The first system of the musical score consists of three staves. The top staff is the vocal line, starting with a whole rest followed by a melodic phrase in 2/4 time, marked with a piano (*p*) dynamic. The middle and bottom staves are for the piano accompaniment, featuring a rhythmic pattern of chords in the right hand and single notes in the left hand.

The second system continues the musical score with three staves. The vocal line continues its melodic development. The piano accompaniment maintains its rhythmic accompaniment.

The third system features a first ending (1.) and a second ending (2.). The vocal line has a dynamic change from piano to mezzo-forte (*mf*) with the instruction *diminuendo*. The piano accompaniment continues with its characteristic rhythmic accompaniment.

The fourth system concludes the piece with three staves. The vocal line features accents and a final melodic flourish. The piano accompaniment provides a steady rhythmic accompaniment.

1.

diminuendo

This system features a treble clef staff with a melodic line in F# major, marked with a first ending bracket and the instruction *diminuendo*. The piano accompaniment consists of a right hand with chords and a left hand with a simple bass line.

2. **Vivo**

p

This system begins with a second ending bracket and the tempo marking **Vivo**. The piano part is marked *p*. The right hand features a melodic line with a repeat sign, while the left hand provides a rhythmic accompaniment.

1.

This system contains a first ending bracket. The right hand has a continuous sixteenth-note melodic pattern, and the left hand has a rhythmic accompaniment of eighth notes.

2.

This system features a second ending bracket. The right hand has a melodic line with a repeat sign, and the left hand has a rhythmic accompaniment.

Vengercha raqs 5

♩ Allegro

Bir muncha tez

I. Brams

The first system of the musical score consists of three staves. The top staff is a single treble clef line with a 2/4 time signature, containing a melodic line starting with a half note G4, followed by quarter notes A4, B4, and C5, then a half note D5, and ending with a half note E5. The middle staff is a grand staff (treble and bass clefs) with a piano (*p*) dynamic marking. The right hand plays a rhythmic accompaniment of eighth notes, while the left hand plays a bass line of quarter notes. The bottom staff is a single bass clef line.

The second system continues the musical score with three staves. The top staff continues the melodic line from the first system. The middle grand staff continues the piano accompaniment. The bottom staff continues the bass line.

The third system concludes the first piece. The top staff features a melodic line with a *p* dynamic marking, ending with a double bar line and repeat dots. The middle grand staff continues the piano accompaniment, ending with a *ff* dynamic marking. The bottom staff continues the bass line, also ending with a double bar line and repeat dots.

Vivo Jonli

The second piece, 'Vivo Jonli', is marked 'Vivo' and consists of three staves. The top staff is a single treble clef line with a 2/4 time signature, starting with a half note G4, followed by quarter notes A4, B4, and C5, then a half note D5, and ending with a half note E5. The middle grand staff starts with a forte (*f*) dynamic marking and features a rhythmic accompaniment of eighth notes. The bottom staff is a single bass clef line.

rit. bir oz sekinlatib

The first system of music consists of a vocal line and piano accompaniment. The vocal line is written in a treble clef and contains a melodic phrase with a 'rit.' marking above it. The piano accompaniment is written in grand staff notation (treble and bass clefs) and features a rhythmic accompaniment with chords and moving lines. A 'rit.' marking is also present above the piano part.

Vivo Avvalgi tempda

The second system of music consists of a vocal line and piano accompaniment. The vocal line is written in a treble clef and contains a melodic phrase with a 'Vivo' marking above it. The piano accompaniment is written in grand staff notation and features a rhythmic accompaniment with chords and moving lines. A 'Vivo' marking is also present above the piano part.

Presto Tez

The third system of music consists of a vocal line and piano accompaniment. The vocal line is written in a treble clef and contains a melodic phrase with a 'Presto' marking above it. The piano accompaniment is written in grand staff notation and features a rhythmic accompaniment with chords and moving lines. A 'Presto' marking is also present above the piano part.

The fourth system of music consists of a vocal line and piano accompaniment. The vocal line is written in a treble clef and contains a melodic phrase with a 'Prestissimo' marking above it. The piano accompaniment is written in grand staff notation and features a rhythmic accompaniment with chords and moving lines. A 'Prestissimo' marking is also present above the piano part.

rit. _ sekinlatib Presto Avvalgi tempda rit. _ sekinlatib

Presto Avvalgi tempda rit. _ sekinlatib Presto Avvalgi tempda

rit. _ sekinlatib Presto Avvalgi tempda § ⊕ Tamomlash

Boshidan ⊕ belgisigacha takrorlang
va "Tamomlash" ga o'ting.

POLONEZ

M. Oginskiy

Moderato

p

p

f

sf

sf

rit.

M.M. = 100
a tempo

p

First system of a musical score. It consists of a treble clef staff with a melodic line and a grand staff (bass and piano) with accompaniment. The key signature has one sharp (F#).

Second system of the musical score. It features a treble clef staff and a grand staff. Dynamics include *f*, *sf*, and *mf*. A repeat sign is present in the middle of the system.

Third system of the musical score. It includes a treble clef staff and a grand staff. Dynamics include *cresc.* and *f*. The word "Tamom" is written above the piano part. A dynamic marking *f* with a circled *(b)* is present in the piano part.

Fourth system of the musical score. It consists of a treble clef staff and a grand staff. The piano part features a steady accompaniment.

Fifth system of the musical score. It includes a treble clef staff and a grand staff. Dynamics include *sf* and *ff*. The piano part features a dense, rhythmic accompaniment.

rit. a tempo

mf

mf

cresc. *f*

cresc. *f*

Boshidan "Tamom"
so'zigacha chaling.

f

f

YANGRA DOIRA, JARANGLAI!

Uvertюра

Avaz Mansurov musiqasi.
Xalq cholg'ulari orkestri uchun

Allegro (chapak...)

Piccolo *f* *Xa!* *Xa!* *f* (chapak...)

Nay I, II *f* *Xa!* *Xa!* *f* (chapak...)

Oboe *f* *Xa!* *Xa!* *f* (chapak...)

Qo'shnay *f* *Xa!* *Xa!* *f* (chapak...)

Chang *f* *Xa!* *Xa!* *f* (chapak...)

Qonun *Xa!* *Xa!* *f* (chapak...)

Prima rub. *Xa!* *Xa!* *f* (chapak...)

Qashqar rub. *Xa!* *Xa!* *f* (chapak...)

Afg'on rub. *Xa!* *Xa!* *f* (chapak...)

Dutor Prima *Xa!* *Xa!* *f* (chapak...)

Dutor Alt *Xa!* *Xa!* *f* (chapak...)

Dutor Bass *Xa!* *Xa!* *f* (chapak...)

D.K. Bass *Xa!* *Xa!* *f* (chapak...)

(shapaloq bilan)

Doira *f* *piatti* *di qayroq*

Qayroq Piatti *f* *f*

G'ijjak I *Xa!* *Xa!* (chapak...)

G'ijjak II *Xa!* *Xa!* (chapak...)

G'ijjak Alt *Xa!* *Xa!* (chapak...)

G'ijjak Bass *Xa!* *Xa!* (chapak...)

G'.K. Bass *Xa!* *Xa!* (chapak...)

1

Picc. (chapak...)
N.I,II Xa! (chapak...)
Ob. Xa! (chapak...)
Qo'sh. Xa! (chapak...)
Ch.I Xa! (chapak...)
Qon. Xa! (chapak...)
Pr.rub. Xa! (chapak...)
Q.rub. Xa! (chapak...)
Af.rub. Xa! (chapak...)
D.pr. Xa! (chapak...)
D.Alt Xa! (chapak...)
D.Bass Xa! (chapak...)
D.K.B Xa! (chapak...)
D-ra. Xa! piatti Xa! qayroq
Perc. Xa! Xa!
G'ij.I Xa! (chapak...)
G'ij.II Xa! (chapak...)
G'ij.Alt Xa! (chapak...)
G'.Bass Xa! (chapak...)
G'.K.B Xa! Xa!

This musical score page, numbered 2, contains 21 staves for various instruments. The instruments listed on the left are: Picc., N.I.II, Ob., Qo'sh., Ch.I, Qon., Pr.rub., Q.rub., Af.rub., D.pr., D.Alt, D.Bass, D.K.B., D-ra., Perc., G'ij.I, G'ij.II, G'ij.Alt, G'.Bass, and G'.K.B. The score is written in treble clef for most instruments and bass clef for D.Bass, D.K.B., and G'.Bass. It includes dynamic markings such as *f* and *p*, and trill ornaments. The percussion part (D-ra. and Perc.) features a rhythmic pattern of eighth notes. The woodwind and brass parts have various melodic and harmonic lines, with some woodwinds playing trills. The string parts (G'.Bass and G'.K.B.) provide a rhythmic accompaniment.

Picc. *Xal*

N.I,II *Xal*

Ob. *Xal* *f*

Qo'sh. *Xal* *f*

Ch.I *Xal*

Qon. *Xal*

Pr.rub. *Xal*

Q.rub. *Xal*

Af.rub. *Xal*

D.pr. *Xal*

D.Alt *Xal*

D.Bass *Xal*

D.K.B *Xal*

D-ra.

Perc.

G'ij.I *Xal*

G'ij.II *Xal*

G'ij.Alt *Xal*

G'.Bass *Xal*

G'.K.B *Xal*

Picc. *Xa!*

N.I,II *Xa!*

Ob. *Xa!*

Co'sh. *Xa!*

Ch.I *Xa!*

Qon. *Xa!*

Pr.rub. *Xa!*

Q.rub. *Xa!*

Af.rub. *Xa!*

D.pr. *Xa!*

D.Alt *Xa!*

D.Bass *Xa!*

D.K.B *Xa!*

D.ra.

Perc.

G'ij.I *Xa!*

G'ij.II *Xa!*

G'ij.Alt *Xa!*

G'.Bass *Xa!*

G'.K.B *Xa!*

6

Picc.

N.I,II

Ob.

Qo'sh.

Ch.I

Qon.

Pr.rub.

Q.rub.

Af.rub.

D.pr.

D.Alt

D.Bass

D.K.B

D.ra.

Perc.

G'ij.I

G'ij.II

G'ij.Alt

G'.Bass

G'.K.B

⊕

Picc.
 N.I,II
 Ob.
 Qo'sh.
 Ch.I
 Qon.
 Pr.rub.
 Q.rub.
 Af.rub.
 D.pr.
 D.Alt.
 D.Bass
 D.K.B
 D-ra.
 Perc.
 G'ij.I
 G'ij.II
 G'ij.Alt.
 G'.Bass
 G'.K.B

Musical score for page 70, featuring various instruments including Piccolo, Oboe, Clarinets, Flutes, Trumpets, Trombones, Percussion, and Strings. The score includes a variety of musical notations such as rests, notes, and trills.

Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!

Picc. *Xa! Xa! Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

N.I.II *Xa! Xa! Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

Ob. *Xa! Xa! Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

Qo'sh. *Xa! Xa! Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

Ch.I *Xa! Xa! Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

Qon. *Xa! Xa! Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

Pr.rub. *Xa! Xa! Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

Q.rub. *Hamma sozandalar bayram kayfiyatidek holatda, qarsak chalib,*
bir-birlariga: "Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!" tovushlarini aytishlari kerak!

Af.rub. *Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

D.pr. *Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

D.Alt. *Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

D.Bass. *Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

D.K.B. *Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

D.ra. *Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

Perc. *Improvizatsiya Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

G'ij.I *Xa! Xa! Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

G'ij.II *Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

G'ij.Alt. *Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

G'.Bass. *Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

G'.K.B. *Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

Picc.

N.I,II

Ob.

Qo'sh.

Ch.I

Qon.

Pr.rub.

Q.rub.

Af.rub.

D.pr.

D.Alt

D.Bass

D.K.B

D.ra.

Perc.

G'ij.I

G'ij.II

G'ij.Alt

G'.Bass

G'.K.B

The musical score for page 74 consists of 24 staves. The top 18 staves are for woodwinds and brass: Piccolo (Picc.), Flutes I and II (N.I,II), Oboe (Ob.), Cor Anglais (Qo'sh.), Clarinet I (Ch.I), Clarinet in B-flat (Qon.), Trumpet in B-flat (Pr.rub.), Trumpet in C (Q.rub.), Trumpet in D (Af.rub.), Drum Major (D.pr.), Alto Saxophone (D.Alt), Bass Saxophone (D.Bass), and Trombone (D.K.B). The 19th and 20th staves are for Percussion (Perc.) and a specific drum part (D.ra.). The bottom 6 staves are for Horns: Horn I (G'ij.I), Horn II (G'ij.II), Horn in E-flat (G'ij.Alt), Horn in F (G'.Bass), and Horn in F (G'.K.B). The percussion part (D.ra.) features a rhythmic pattern of eighth and sixteenth notes with accents. The drum part (Perc.) features a pattern of eighth notes with accents.

Picc. *Xa!* *Xa!*

N.I,II *Xa!* *Xa!*

Ob. *Xa!* *Xa!*

Qo'sh. *Xa!* *Xa!*

Ch.I *Xa!* *Xa!*

Qon. *Xa!* *Xa!*

Pr.rub. *Xa!* *Xa!*

Q.rub.

Af.rub.

D.pr.

D.Alt

D.Bass

D.K.B

D-ra.

Perc. *p* *piatti* *Xa!* *Xa!*

G'ij.I

G'ij.II

G'ij.Alt

G'.Bass

G'.K.B

YANGRA DOIRA, JARANGLA!

Uvertyura

Avaz Mansurov musiqasi.
Xalq cholg'ulari orkestri uchuin

Allegro

(chapak...)



1

(chapak...)



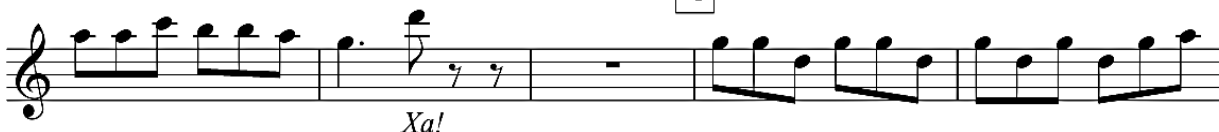
2



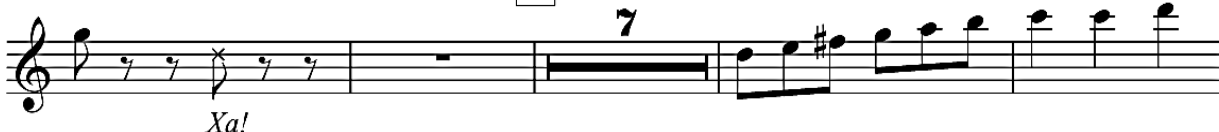
3



4



5



6



7



YANGRA DOIRA, JARANGLA!

Uvertyura

Avaz Mansurov musiqasi.
Xalq cholg'ulari orkestri uchun

Allegro

1 *f* Xa! Xa! Xa! (chapak...)

2 Xa! Xa! (chapak...)

3

4 *f* Xa!

5 *f* Xa!

6

7 *mf*

8

9 Xa! Xa! Barak! Xa, Xa! Xa - xey!

10 Xa! Xa! Xa! Xa! (ikkinchi marra uchun) *mf*

11

Xey!

5

6

7

8

9 *Xa!* *Xa!*
Barak Ha, Xa!, Xa! Xa - xey! §

10 *Xa!* *Xa!* *Xa!* *Xa!*

11 *pp* *tr* *tr* *tr* *poco a poco cresc.*

Xey!



YANGRA DOIRA, JARANGLA!

Uvertyura

Avaz Mansurov musiqasi.
Xalq cholg'ulari orkestri uchun

(chapak...)



Xa!

1

(chapak...)



Xa!

Xa!

2



tr~

tr~

tr~

tr~

tr~

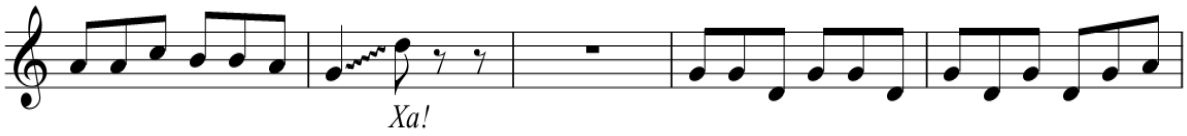
tr~

3



f

4



Xa!



Xa!



5



6



7



8



9

Xa! Xa!

Barak[#]a, Xa!, Xa! Xa - xey!



10

Xa! Xa!

Xa! Xa!



11



Xey!



YANGRA DOIRA, JARANGLA!

Uvertyura
(chapak...)

Avaz Mansurov musiqasi.
Xalq cholg'ulari orkestri uchun



1



2



3



4



5

6

7

8

9

10

11

12

mf

ff

pp

mf

ff

Xa!

Barahla, Xa!, Xa! Xa - xey!

Xa!

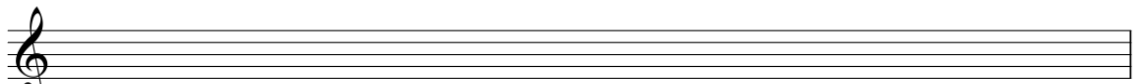
Xa!

Xa!

div.

8va

Xey!



YANGRA DOIRA, JARANGLA!

Uvertyura

Avaz Mansurov musiqasi.
Xalq cholg'ulari orkestri uchuin



1



2



3



4



5

6

7

8

9

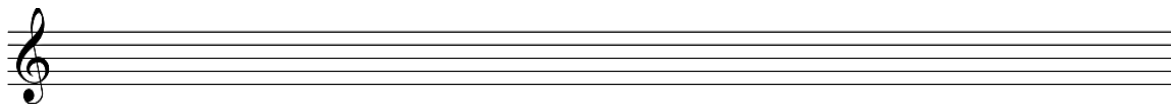
Hamma sozqulalar bayram kayfiyatidek holatda, $\text{\textcircled{S}}$ arsak c

10

bir-birlariga: "Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!" tovushlarini

11

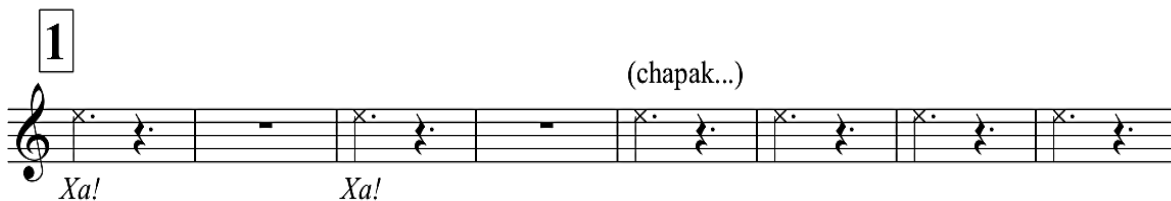
mf *ff* Xey!



YANGRA DOIRA, JARANGLA!

Uvertyura

Avaz Mansurov musiqasi.
Xalq cholg'ulari orkestri uchuin



5

6

YANGRA DOIRA, JARANGLA!
 Uvertyura
 Avaz Mansurov musiqasi.
 Xalq cholg'ulari orkestri uchuin

(chapak...)

1 *Xa!* *f*

2 *Xa!* *Xa!* (chapak...)

3

4 *f* *Xa!*

5 *Xa!*

6

7

8

9 *Barah!* *Xa!* *Xa!* *Xa - xey!* **§**

10 *pp*

11 *mf* *ff* *Xey!*

YANGRA DOIRA, JARANGLA!

Uvertyra

Avaz Mansurov musiqasi.
Xalq cholg'ulari orkestri uchun

1 *Xa!* **f** (chapak...)

2 *Xa!* *Xa!* (chapak...)

3

4 **f** *Xa!*

5 *Xa!*

6

7

8

9

10 *Barabara, Xa!, Xa! Xa - xey!* **ff**

11

mf **ff** *Xey!*

YANGRA DOIRA, JARANGLA!
Uvertyura

Avaz Mansurov musiqasi.
 Xalq cholg' ulari orkestri uchun

(chapak...)
Xa! *f*

1

Xa! *Xa!* (chapak...)

2

3

4 *f*

Xa! 5

Xa! 6

7

8

9 *Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!* **S**

10

11

mf *ff* *Xey!*

YANGRA DOIRA, JARANGLA!

Uvertyura

Avaz Mansurov musiqasi.
Xalq cholg'ulari orkestri uchuin

(chapak...)
Xa! *f*

1

(chapak...)
Xa! *Xa!*

2

3

3

4

4

Xa!

Xa!

5

Xa!

Xa!

6

6

7

7

8

8

9

9

Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!

§

10

10

11

11

YANGRA DOIRA, JARANGLA!

Uvertyura

Avaz Mansurov musiqasi.
Xalq cholg'ulari orkestri uchuin

1

2 *Xa!*

3

4

5

6

7

4

4

4

4

8

9

Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!

Improvizatsiya

piatti

10

11

qayroq *piatti*

piatti *qayroq*

YANGRA DOIRA, JARANGLA!

Uvertyura

Avaz Mansurov musiqasi.
Xalq cholg'ulari orkestri uchun

di qayroq

Musical staff 1: Treble clef, 2/4 time signature. The staff contains a series of eighth notes, starting with a dynamic marking *f*.

1

piatti

qayroq

Musical staff 2: Treble clef, 2/4 time signature. The staff contains a series of eighth notes with a dynamic marking *f*. The word *Xa!* is written below the staff.

2

Musical staff 3: Treble clef, 2/4 time signature. The staff contains a series of eighth notes.

3

Musical staff 4: Treble clef, 2/4 time signature. The staff contains a series of eighth notes with a dynamic marking *f*.

4

Musical staff 5: Treble clef, 2/4 time signature. The staff contains a series of eighth notes.

5

Musical staff 6: Treble clef, 2/4 time signature. The staff contains a series of eighth notes.

6

Musical staff 7: Treble clef, 2/4 time signature. The staff contains a series of eighth notes, ending with a fermata.

7

piatti

Musical staff 8: Treble clef, 2/4 time signature. The staff contains a series of eighth notes with a dynamic marking *f*.

8

Musical staff 9: Treble clef, 2/4 time signature. The staff contains a series of eighth notes with a dynamic marking *f*. The word *qayroq* is written below the staff.

9

Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!

Musical staff 10: Treble clef, 2/4 time signature. The staff contains a series of eighth notes.

Musical staff 11: Treble clef, 2/4 time signature. The staff contains a series of eighth notes.

10

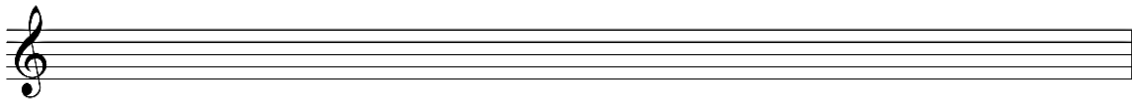
Musical staff 12: Treble clef, 2/4 time signature. The staff contains a series of eighth notes with a dynamic marking *f*. The word *qayroq* is written below the staff.

poco a poco cresc.

11

Musical staff 13: Treble clef, 2/4 time signature. The staff contains a series of eighth notes.

Musical staff 14: Treble clef, 2/4 time signature. The staff contains a series of eighth notes with a dynamic marking *f*. The word *piatti* is written below the staff.



YANGRA DOIRA, JARANGLA!

Uvertyura

Avaz Mansurov musiqasi.
Xalq cholg'ulari orkestri uchun

(chapak...)



Xa!

1

(chapak...)



Xa!

Xa!

2



3



f

Xa!

4



Xa!

YANGRA DOIRA, JARANGLAI!
 Uvertyura
 (chapak...)

Avaz Mansurov musiqasi.
 Xalq cholg'ulari orkestri uchun

1 *Xa!*

2 *Xa!* *Xa!* (chapak...)

3 *tr* *tr* *tr*

4 *Xa!*

5 *Xa!*

6

7

8

8 *tr (#)*

9 *Barakalla, Xa!, Xa! Xa - xey!*

10

11 *8va* *8va---*

mf *ff Xey!*

YANGRA DOIRA, JARANGLAI!

Uvertyura (chapak...)

Avaz Mansurov musiqasi.
Xalq cholg'ulari orkestri uchuin

1 *Xa!*

2 *Xa!* (chapak...) *Xa!*

3

4 *f* *Xa!*

5 *Xa!*

6

7 *tr*

8

9 *Barak! Ha, Xa!, Xa! Xa - xey!*

10

11 *mf* *ff* *Xey!*

YANGRA DOIRA, JARANGLA!
 Uvertyra
 (chapak...)

Avaz Mansurov musiqasi.
 Xalq cholg'ulari orkestri uchuin

Xa!

1 (chapak...)
Xa! *Xa!*

2

3
f *Xa!*

4
Xa!

5

6 Φ

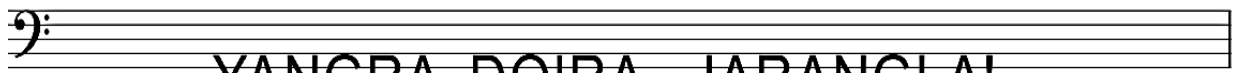
7

8 *tr*
ff

9 *Barakha, Xa!, Xa! Xa - xey!* $\$$

10 Φ

11
mf *ff* *Xey!*

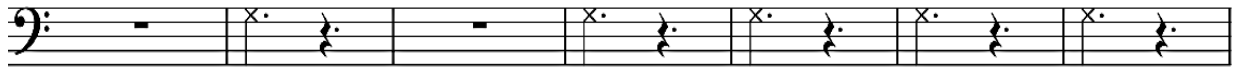


YANGRA DOIRA, JARANGLA!

Uvertyura

(chapak...)

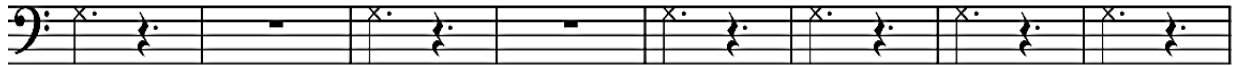
Avaz Mansurov musiqasi.
Xalq cholg' ulari orkestri uchuin



Xa!

1

(chapak...)



Xa!

Xa!

2



3



4



Xa!

5



Xa!

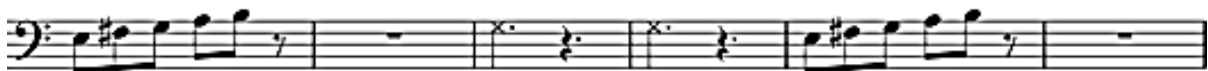
6



7



8



9

Barak! Ha, Xa!, Xa! Xa - xey!

§



♬

10



11



NAZORAT SAVOLLARI

№1 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 1; Qiyinlik darajasi – 1;

O‘zbek xalqining boy musiqa madaniyati cholg‘u san‘ati nechanchi asrdan taraqqiy etishni boshlagan?

*9–10 - asr

6–7- asr

19–20 - asr

20–21- asr

№2 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 1; Qiyinlik darajasi – 1;

Al – Forobiy “Musiqa haqidagi risola”sida kishi ovoziga yaqin tovush chiqaradigan cholg‘u asboblari qaysi birlari ekanligini ta’kidlaydi?

*Nay, surnay

Doira, nog‘ora

Klarnet, truba

Doira,

№3 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 1; Qiyinlik darajasi – 1;

Ilgari paytda ham rubobning tori beshta bo‘lgan. Uning to‘rta tori nimadan bo‘lgan? Beshinchisi - chi?

*Ipakli, kumush simli

Simdan

Ichandan

Misdan

№4 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 1; Qiyinlik darajasi – 2;

Toshkentda o‘zbek xalq cholg‘u asboblari ansambli nechanchi yil tuzilgan?

*1935 - yil

1924 - yil

1950 - yil

1955 – yil

№5 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 3;

Moskvada o‘zbek san‘ati va adabiyoti dekadasi nechanchi yil o‘tkazilgan?

*1937- yil

1930 - yil

1945 - yil

1951 – yil

№6 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;

Shu dekadada o‘zbek xalq cholg‘u asboblari ansambli ishtirok etdi. Shu ansamblga kim rahbarlik qilgan?

*T.Jalilov

Y.Rajabiy

M.Mirzayev

M.Burxonov

№7 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 1;

Laboratoriyada barcha o‘zbek xalq cholg‘u asboblari qatori rubob ham yanada takomillashtirildi. Laboratoriyada cholg‘u sozlarining nimalariga ahamiyat beriladi?

*Pardalari siljiltilmaydigan, latundan qilindi.

Pardalari qo‘lda bog‘landi

Pardalari umuman olib tashlandi

Pardalari yana qayta qo‘yildi

№8 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 1;

Rubobni to‘g‘ri ushlab va ijro etishda nimalarga ahamiyat berishi kerak?

*O‘ng qo‘lning bilagi orasida qattiq siqmasdan ushlab

O‘ng qo‘lning bilagi orasida qatitq siqib ushlab

Rubobda yakka ijro etganda stulga suyanib o‘tirishi kerak

O‘ng qo‘lning bilagi bilan ushlab lozim

№9 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;

Rubob torlarini chertib ovoz chiqarish uchun nimalardan foydalanilgan?

*Ebonit mediatoridan

Taroqdan ishlangan mediator

yog‘ochdan ishlangan mediator

Simdan ishlangan mediator

№10 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 1;

Rubobda ijro etilgan notalar qaysi kalitda yoziladi?

*Skripka kalitida

Bas kalitida tenor kalitida

Tenor kalitida

Alt kalitida

№11 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 1;

Bir xil nomli tovushlar oralig‘idagi eng yaqin masofaga nima deb ataladi?

*Oktava

Tovush oralig‘i

Sekunda

Tertsiya

№12 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik

darajasi – 1;

Transponirovka haqida nimani bilasiz?

*Ijro qilingan payitda tovushlari nota yozuvidagiga qrgqndq past yoki baland eshtiladigan cholg'u asbob transponirovka qilinuvchi asbob deyiladi

Qanday yozilsa shunday chalinadi

Bir ton ko'tarib chalinadi

Uch ton ko'tarib chalinadi

№13 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;

Besh yondosh chiziqni tik kesib o'tgan chiziq nima?

*Takt chizig'i deyiladi

Yuqoridagi chiziq'larga qo'yiladi

Uchinchi chiziqdan boshlanib chiziladi

Pauza deyiladi

№14 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;

Nota yozuvida tovushlarni yuqoriga yoki pastga o'zgartiruvchi belgini aytib bering?

*Alteratsiya belgilari

Pauzalar

Volta

Forshlag

№15 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;

Musiqa asarida ayrim qismlarini takroriy ijro qilish uchun belgi ishlatiladi. Ularning nomlarini toping.

*Repriza, segno

Ligata

Vivachi

Allegro

№16 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;

Chap qo'l barmoqlarining rubob pardalariga bosilish holatini nima deymiz?

*Pozitsiya

O'ng q'lda rubobni mediator bilan chalish

2 - barmoq bilan boshlab chalish

4 - barmoq bilan bosib chalish

№17 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 3; Qiyinlik darajasi – 12;

Interval va uning turlarini ayting?

*Interval, melodik interval, garmonik interval

Sof interval

Kamaytirilgan interval

Kichik interval

№18 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 3; Qiyinlik

darajasi – 2;

Dinamik ishoralar belgilariga e'tibor bering

*Forta (kuchli)

Tez

Al'teratsiya

Jonli

№19 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 3; Qiyinlik darajasi – 2;

Tovush cho'zishni oshirish uchun bir xil balandlikdagi yonma-yon tovushlarni birlashtirish uchun qo'yiladi, u chiziqni nomi nima?

*Liga

Stakkato

Spikkato

Ligato

№20 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 3; Qiyinlik darajasi – 1;

Sur'at (temp) turlari va ularning yozilishini aytib bering.

*Adajio

Pianissimo

Fortepssimo

Moderato

№21 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;

Ijro etish xarakterini belgilovchi belgilarni ayting?

*Dinamik ishoralar (tuslar)

Kontabilos

Prsate

Rita

№22 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 3; Qiyinlik darajasi – 3;

Qashqar rubobida zarb (shtrix)lar ularni ijro etish haqida aytib bering?

*Yakka zarb, qo'sh zarb

Moya-to

Bir oz jonlanib

Bir oz sekinlashib

№23 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 3; Qiyinlik darajasi – 1;

Musiqa asarida tovushning kuchli hissasi zarbini kuchsiz hissaga ko'chirishni nima deymiz?

*Sinkopa

Notani rez bilan ijro etish

Notani qisqa ushlab chalish

Stakkato

№24 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;

Melizm kuy yoki ashulani nola (qochirim)li ijro etishdagi usullarining umumiy nomlari nima?

*Melizm

Noxunning yuqoriga yo'naltirilgan zarbi

Arpedjio

Sinkopa

№25 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;

Asosiy tovushning keyingi tovushi bilan tez almashilinib turishi natijasida paydo bo'lgan bildiratma tovushni nima deymiz?

*Trel

Mordent

Detashe

Triol

№26 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;

O'ng qo'lning davomi tremolasida va chap qo'lning rubob pardalarida yuqoridan pastga yoki pastdan yuqori tomon, bir paytdan bir necha notada yoki bir akkorddan boshqa akkordga tez sirg'anib o'tish usulini nima deymiz?

*Glisando

Animato (jonli)

Kantabile (musiqa)

Arpedjio

№27 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 4; Qiyinlik darajasi – 2;

Rubob torlarida mediatorning pastga hamda yuqoriga juda tez va tekis almashib chalish usulini nima deymiz?

*Tremolo (rez)

Teskari zarb

Pionno (mayn)

Forte

№28 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 4; Qiyinlik darajasi – 1;

Mediator bilan rubob tolarida pasta yoki yuqoriga tomon qisqa uzib-uzib chalish usulini nima deymiz?

*Stakkato

Aktsent

Fermatov

Tremolo

№29 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 4; Qiyinlik darajasi – 2;

O'zbekistonda melodist bastakorlaridan T. Jalilov, Y.Rajabiylarning qanday asarlarini bilasiz?

*Otmagay tong

Jonon

Kulcha non

Raqqosasidan

№30 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 4; Qiyinlik darajasi – 2;

Toshkent davlat konservatoriyasining professori A.I. Petrosyan asarlarini toping.

*"Intizor"

"So'zsiz qo'shiq"

"Plyasovaya"

"Noz etma"

№31 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 4; Qiyinlik darajasi – 2;

Kompozitor M.Ashrafiy va mashhur rus kompozitori S.N.Vasilenko nechanchi yil «Bo'ron» operasini yozgan?

*1939 - yil

1941 - yil

1937 - yil

1936 - yil

№32 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 4; Qiyinlik darajasi – 2;

O'zbek kompozitorlaridan kimlarni bilasiz?

*S.Boboyev

P.Kulinkov

N. Narimanidze

I.Chaykovsikiy

№33 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 4; Qiyinlik darajasi – 2;

O'zbekiston madhiyasining she'rini kim yozgan, musiqasini qaysi kompozitor yozganini ayting?

*A.Oripov, M.Burxonov

E.Vohidov, Yu.Rajabiy

Said Axmad, T.Jalilov

Abdulla Oripov, D.Zokirov

№34 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 4; Qiyinlik darajasi – 2;

Kompozitor T.Jalolov qanday spektakllarga musiqa yaratgan?

*"Tohir va Zuhra"

"Super qaynona"

"Toshbolta ochiq"

"Layli va Majnun"

№35 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 4; Qiyinlik darajasi – 3;

S.Yudakov haqida bilganlaringizni so'zlab bering?

*Kompozitor

Dirijyor

Opera xonandasi
Cholg'uchi
№36 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 5; Qiyinlik darajasi – 1;

Fermata qayerda ishlatiladi?

*Fermata (notaning ostiga yoki ustiga)

Glissando (yonboshigaqo'yiladi)

Aktsent (har tomondan qo'yiladi)

Notani oldiga qo'yiladi

№37 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 2; Qiyinlik darajasi – 1;

D.Zokirovning yaxshi ko'rgan kasbi?

*Dirijyorlik

Bastakorlik

Baletmeyster

Cholg'uchilik

№38 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 2; Qiyinlik darajasi – 1;

Oddiy intervallar nechta?

*8 ta interval

7 ta interval

5 ta interval

15 ta interval

№39 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 2; Qiyinlik darajasi – 3;

“Ansambl” - so'zi qaysi tildan olingan?

*Fransuzcha

Italyanacha

Ruscha

Lotincha

№40 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;

“Ansambl” so'zining mazmuni qanday ma'noni bildiradi?

*Birgalikda

Ko'pchilik bo'lib

Cholg'uchilar

Har xil

№41 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;

Orkestrni ham ansambl deyish mumkinmi?

*Mumkin

Simfoniya deyiladi

Ba'zilarini

Mumkin emas

№42 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 2; Qiyinlik darajasi – 3;

Ansamblni kim boshqaradi?

*Badiiy rahbar

Muzika rahbari

Kontsertmeyster

Dirijyor

№43 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 3; Qiyinlik darajasi – 2;

Ansamblida chalish o'quvchilarda qanday ko'nikmalarni shakillantiradi?

*Ritmni his qilish, eshitish hamnafaslik, jo'rnavozlik qilish

Ovoz bilan kuylash

Cholg'uda chalish ijro etish

Eshitish qobiliyatini rivojlantirish

№44 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 3; Qiyinlik darajasi – 3;

Ansamblidan dars beradigan o'qituvchi qanday bo'lishi kerak?

*Cholg'ulardan birida chalishni bilishi kerak

Psihologiyani yaxshi bilishi kerak

Biron – bir chet tilini bilishi kerak

Ijrochilik sirlaridan yaxshi xabardor

bo'lishi, cholg'ularning xususiyatlarini bilishi kerak

№45 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;

O'quvchilar ansamblida chalish uchun qanday bilimga ega bo'lishadi?

*Biron-bir cholg'uda chalish

ko'nikmalarini egallagan bo'lishi kerak

Musiqqa tarixini yaxshi bilishlari kerak

Solfedjio fanidan ma'lumotga ega bo'lishi

kerak

Ashula aytishni bilishi kerak

№46 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 3; Qiyinlik darajasi – 3;

O'zbek xalq cholg'ularining sozlanishida ob-havoning ta'siri bormi?

*Bor

Yo'q

Qisman bor

Noma'lum

№47 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 3; Qiyinlik darajasi – 2;

Y.Rajabiy nomidagi ansambl qanday ansambl deyiladi?

*Maqomchilar ansambli

Ashula va raqs ansambli

Folklor ansambli

Qo'shiq va musiqqa ansambli

№48 Fan bobi – 1; Fan bo'limi – 3; Qiyinlik darajasi – 3;

Andijon shahrida so'ngi yillardan tashkil etilgan taniqli maqom ansamblning nomi qanday ataladi?

“Meros”
“Sumalak”
“Shodlik”
“Tavois”

№49 Fan bobı – 1; Fan bo‘limi – 3; Qiyinlik darajasi – 2;

Respublikamizda bir xil so‘z nomi bilan ataladigan mashhur ansambl qaysi?

*G‘.Toshmatov nomli dutorchilar ansambli

O‘zbekiston davlat konservatoriyasi changchilar ansambli

“O‘zbek raqs” qoshidagi “O‘zbekiston” ansambli

Samarqand viloyati Urgut tomonidagi “Besh qarsak” ansambli

№50 Fan bobı – 1; Fan bo‘limi – 3; Qiyinlik darajasi – 2;

Ansambl sozandalari ijroni boshlash va tugallashdan qaysi sozandaga bo‘ysunadi?

*Doirachiga

Rubobchiga

Changchiga

Naychiga

№51 Fan bobı – 1; Fan bo‘limi – 3; Qiyinlik darajasi – 1;

O‘zbek xalq cholg‘ularining sozlanishiga ob-havoning ta’sir qilishiga nima sabab bo‘ladi?

*Cholg‘ularning ko‘pchiligi kosasi teri parda bilan qoplanganligi

Cholg‘ularning asosan torli-muzroblı bo‘lganligi

Asosiy cholg‘ular dastasi uzunligi

Sozandaning mahorati

№52 Fan bobı – 1; Fan bo‘limi – 3; Qiyinlik darajasi – 2;

Sozandalar ansambli ijrochiligida asosan nimaga e’tibor berishlari kerak?

*Bir nafasda chalishga, hamnafaslikka

Nota matniga

O‘qituvchining ko‘rstmalariga

Doirachining harakatlariga

№53 Fan bobı – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 3;

Cholg‘uchilar ansamblida chalish mutaxassislik daralaridan farqli sozandalardan qanday ko‘nikmalarni shakllantiradi?

*Boshqa cholg‘ular ijro imkoniyatlari bilan tanishish, eshita bilish, o‘z cholg‘usi tovushini boshqara olish

Ijro texnikasini oshiradi

Ijrochilik sirlarini oshiradi

Boshqa sozandalarnı hurmat qilish

№54 Fan bobı – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 3;

Duet ijrochiligi qanday ansambl?

*Ikki har xil sozlardagi ijrochilik

Simfoniya, kamer

Polifoniya, ansambl

Garmoniya sonata

№55 Fan bobı – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 3;

Kamer orkestri boshqa turdagi orkestrlardan nima bilan farq qiladi?

*Cholg‘ular miqdori bilan

Cholg‘ular bilan

Cholg‘u tarkibi bilan

Ijrosi bilan

№56 Fan bobı – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 3;

Orkestrlarning qanday turlari mavjud?

*Xalq cholg‘ulari orkestri barcha javob to‘g‘ri

Kamer orkestiri va damli cholg‘ular orkestri

Simfonik orkestri va puflama cholg‘ular orkestri

Estrada Simfonik orkestri

№57 Fan bobı – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 2;

Orkestrda qanday sozandalar ishlashi mumkin?

*Nota savodxonligi mavjud sozandalar

Oliy ma’lumotli sozandalar

Oliy toifali sozandalar

Faqat musiqa va san’at oligoxini tamomlagan sozandalar

№58 Fan bobı – 1; Fan bo‘limi – 6; Qiyinlik darajasi – 3;

O‘zbekiston teleradiokompaniyasi qoshidagi maqomchilar ansambli qaysi san’atkor nomi bilan yuritiladi?

*Yunus Rajabiy

Mannon Uyg‘ur

Muxtor Ashrafiy

To‘xtasin Jalilov

№59 Fan bobı – 1; Fan bo‘limi – 6; Qiyinlik darajasi – 2;

O‘zbekiston teleradiokompaniyasi qoshidagi dutorchilar ansamblini qaysi taniqli sozanda, bastakor tuzgan?

*G‘anijon Toshmatov

Tavakkal Qodirov

Zamira Suyunova

Fatixon Mamadaliev

№60 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 6; Qiyinlik darajasi – 2;

Havaskorlik to‘garaklarida, madaniyat uylarida barcha sozlarni chaluvchi sozandalar mavjud bo‘lgan sharoitda qanday ansambl turlarini tuzish mumkin?

*Dutorchilar, rubobchilar, doirachilar ansambli

Qo‘shiq va raqs ansambli

Folklor-etnografik ansambli

Estrada ansambli

№61 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 6; Qiyinlik darajasi – 2;

Ansamblning biror-bir yakka sozanda yosh xonanda jo‘rligidagi ijrosi qanday ataladi?

*Jo‘rnavezlik

Professional ijrochilik

Garmonik ijro

Hamnafaslik

№62 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 1;

Y.Rajabiy nomli maqomchilar ansamblining hozirgi badiiy rahbari kim?

*Abduhoshim Ismoilov

Tuyg‘un Otaboev

Abduraxmon Xoltojiyev

Mustafo Bafoyev

№63 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 1;

Taniqli rubobchi, bastakor, cholg‘u ijrochiligi rivojlanishiga salmoqli hissa qo‘shgan san‘atkor nomini ko‘rsating?

*Rifatulla Qosimov

Tohir Rajabiy

Zamira Raxmatullayeva

Shavkat Mirzayev

№64 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 3; Qiyinlik darajasi – 1;

XX asrning 2 - yarmida dunyoga dong‘i ketgan ashula va raqs ansamblini ko‘rsating?

*“Bahor” ashula va raqs ansambli

“Shodlik” ashula va raqs ansambli

“Zarafshon” ashula va raqs ansambli

“Lazgi” ashula va raqs ansambli

№65 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 3; Qiyinlik darajasi – 1;

O‘tgan asr 2-yarmida ansambl

ijrochiligi uchun ko‘plab asarlar yaratgan bastakor kim?

*Baxtiyor Aliyev

Anor Nazarov

Muxtorjon Murtazoyev

Farxod Alimov

№66 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 3; Qiyinlik darajasi – 1;

O‘zbekiston va chet ellardagi eng mashhur folklor ansamblini aniqlang?

*“Boysun” ansambli

“Sumalak” ansambli

“Besh qarsak” ansambli

“Parvoz” ansambli

№67 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 3; Qiyinlik darajasi – 1;

O‘zbek xalq cholg‘ulari ansambli tarkibida qaysi cholg‘ular o‘tirib chalinadi:

*Chang, g‘ijjak, dutor, ud

Rubob, chang, ud

Qo‘shnay, nay, g‘ijjak, afg‘on rubobi

Doira, g‘ijjak, dutor

№68 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 1;

Ansambl sozandalari ijro paytida stulda qanday o‘tirishlari maqsadga muvofiq?

*Stulning yarmiga o‘tirib, bir oyoqni oldinroq ikkinchi oyoqni orqaroq qo‘ygan holda

Soz chalish uchun qulay holda

Faqat doirachi tomonga bir oz o‘tirgan holda

Sahnada chiroyli bo‘lishi uchun,

tinglovchilarga to‘g‘ri qaragan holda

№69 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 1;

Ansambl cholg‘ularini yaxshi sozlanishi o‘quvchilarga qanday ta‘sir qiladi?

*Eshitish qobilyatini rivojlantiradi

Musiqiy tafakkurni rivojlantiradi

Ritmni tarbiyalaydi

Hamnafaslik, jo‘rnavezlikni yaxshilaydi.

№70 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 1; Qiyinlik darajasi – 3;

Ansambl o‘qituvchisi o‘quvchilarga ijrochilik sirlarini o‘rgatish bilan birga ularda qanday sifatlarni tarbiyalab borishi mumkin?

*Diqqatini jalb qilish

Eshitish qobilyatini

O‘zaro hurmat qilish

Cholg‘u soziga va musiqaga muhabbat
№71 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 2;

Agar to‘garaklarda, musiqa maktablarida nay, qo‘shnay kabi sozlar bo‘lmasa ansambl tuzish mumkinmi?

*Mumkin

Mumkin emas

Qisman mumkin

Agar doira sozi bo‘lsa

№72 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 2;

Karnay, surnay, nog‘ora cholg‘ulari ijrosini ansambl deyish mumkinmi?

*Ha

Yo‘q

Faqat xalq sayillarida, marosimda chalish mumkin

Qisman mumkin

№73 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 1; Qiyinlik darajasi – 2;

“Dutor navolari” asari muallifini aniqlang

*Sh.Nazarov musiqasi

Vasilev musiqasi

Sayfi Jalil musiqasi

G‘.Toshmatov musiqasi

№74 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;

Glissando deganda nimani tushunasiz?

*Glissando bir tovushdan ikkinchi tovushga sirpanib o‘tish

Qochirim

Tovushni tremelo qilib chalish

Tovushni noxun zarbisiz sadolantirish

№75 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;

“Konsert variatsiyasi”, “Kalinka” qaysi xalq musiqasiga mansub?

*Rus xalq qo‘shig‘i

Tatar xalq musiqasi

Qozoq musiqasi

Arman musiqasi

№76 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 3;

“Norim – norim” musiqasi qaysi xalq musiqasi hisoblanadi?

*Xorazm musiqasi

Andijon musiqasi

Farg‘ona musiqasi

Buxoro musiqasi

№77 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik

darajasi – 3;

Do‘mbira asbobida qanday asarlar ijro etiladi?

*Dostonlar, laparlar

Katta ashula

Nota bilan chalinadigan asarlar

Maqom kuylari

№78 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 3; Qiyinlik darajasi – 3;

Farobiyning musiqaga oid kitobi qaysi javobda to‘g‘ri berilgan?

*“Katta musiqa kitobi”, “Kitob al-musiqa al-kabir”

“Davolash kitobi”

“Bilimlar kaliti”

“Shifo xazinasi”

№79 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 3;

M. Ashrafiy nechanchi yilda Konservatoriyada rektor vazifasini o‘tagan?

*1948 -yilda

1955 - yilda

1966 - yilda

1922 - yilda

№80 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 2;

“Bahor vals” asarini yozgan bastakor nomini aniqlang?

*Muhammadjon Mirzayev

Vasilev

S. Komilov

M.Murtazoyev

№81 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 2;

R. Glier nomidagi respublika o‘rta maxsus musiqa maktabi internati nechanchi yilda ochilgan?

*1948 - yil

1949 - yil

1951 - yil

1953 - yil

№82 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 3;

M.Ashrafiy nomidagi Buxoro san‘at bilim yurti nechanchi yilda ochildi?

*1934 - yilda

1930 - yilda

1937 - yilda

1936 - yilda

№83 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 3;

Namangan san'at bilim yurti nechanchi yilda tashkil topgan?

*1934 - yilda

1944 - yilda

1954 - yilda

1964 - yilda

№84 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 2;

Tovushlarni qisqa- qisqa, bir-birovidan pauzalar bilan ajratib ijro etishni toping.

*Stakkato

Markato

Legato

Nonlegato

№85 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 1;

Tekis xarakter bilan salmoqli sur'atda ijro etiladigan qadimiy fransuz xalq raqsi qanday nomlanadi?

*Gopak

Menuet

Syuita

Lezginka

№86 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 2;

Bir tovushdan ikkinchisiga to'xtovsiz o'tish qaysi javobda to'g'ri berilgan?

*Legato

Nonlegato

Leytmotiv

Libretto

№87 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 1;

Musiqasalarini zo'r mahorat bilan ijro etuvchi sozanda bu?

*Virtuez

Artist

Aktyor

As

№88 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 3; Qiyinlik darajasi – 2;

Turli musiqasalaridan olingan parchalar asosida tuzilgan pyesa qanday nomlanadi?

*Popuri

Poema

Polka

Remiks

№89 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;

Torli klavishli urma cholg'u asbobi qaysi?

*Fortepiano

Skripka

Doira

Alt

№90 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 3;

Eksprompt bu?

*Hech qanday tayyorgarliksiz bir yo'lga improvizatsiya tarzida yaratilgan musiqa asari
Bir tovushning ikki xil nomi bilan atalishi
Tez sur'atlar bilan ijro etiladigan shatland xalq raqsi

Sonata shaklining birinchi bo‘limi

№91 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 3;

Ijrochilik mahoratini oshirish uchun ma'lum bir usuldan murakkab qilib yaratilgan musiqa asari qaysi?

*Etyud

Sonata

Yumoreska

Fuga

№92 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 3; Qiyinlik darajasi – 3;

Tovushlarni boshqa balandlikka ko'chirish qanday nomlanadi?

*Transpozitsiya, transponirovka

Firazirovka

Trigon

Sezura

№93 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 3;

Allegro va presto o'rtalig'idagi sur'at bu?

*Vivace

Vivo

Presto

Allegro

№94 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 3;

Oktavadan kam bo'lmagan oraliqdagi tovushqatorni bir tekis ko'tarilishi yoki pasayishini qanday nomlanadi?

*Gamma

Interval

Lad

Oktava

№95 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 1; Qiyinlik darajasi – 3;

Dinamik tuslar (dinamik ottenki) bu?

*Musiqasalarini ijro etishda tovush kuchini o'zgartirish

Tovushlarni yarim tonga ko‘tarish
 Tovushlarni yarim tonga kamaytirish
 Musiqada nosozlik
 №96 Fan bobi – 1; Fan bo‘limi – 1; Qiyinlik darajasi – 2;
Shaklan tugal, u qadar katta hajmda bo‘lmagan qayta ishlab kengaytirilishi uchun to‘la imkoniyatlarga ega bo‘lgan kuy nima deb ataladi?
 *Tema
 Tembr
 Tokkata
 Ten
 №97 Fan bobi – 2; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;
Laddagi eng turg‘un pog‘ona qanday nomlanadi?
 *Tonika
 Triton
 Subdominantanta
 Dominanta
 №98 Fan bobi – 2; Fan bo‘limi – 1; Qiyinlik darajasi – 2;
Uch notadan tuzilgan maxsus ritmik shakl qanday nomlanadi?
 *Triol
 Triton
 Trio
 Trel
 № 99 Fan bobi – 2; Fan bo‘limi – 1; Qiyinlik darajasi – 2;
Polonez nima?
 *Qadimiy polyak raqsi
 Ko‘p ovoqli musiqqa
 Cholg‘u asbobi
 Chex xalqining qadimiy raqsi
 № 100 Fan bobi – 2; Fan bo‘limi – 1; Qiyinlik darajasi – 2;
Fortepiano qayerda, kim tomonidan yasalgan?
 *Italiyada, Bortolomeo Kristofori tomonidan
 Fransiyada, Klod Debyussi tomonidan
 Angliyada, D.Verdi tomonidan
 Italiyada, D.Verdi tomonidan
 №101 Fan bobi – 2; Fan bo‘limi – 4; Qiyinlik darajasi – 2;
Fortissimo belgisini ko‘rsating

*ff
 mf
 mp
 mf
 № 102 Fan bobi – 3; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 1;
Dissonans nima?
 *Tinglovchining bezovta qiluvchi o‘zaro qovushmagan tovushlar
 Major va minor ladlarining beshinchi pog‘onasi
 Garmoniyaning buzilishi
 Ohangdoshlik
 № 103 Fan bobi – 3; Fan bo‘limi – 1; Qiyinlik darajasi – 2;
Filarmoniya nima?
 *Yuksak badiiy musiqqa asarlari va ijrochilik san‘atini targ‘ib etuvchi konsert tashkiloti
 Garmonika turidagi cholg‘u asboblari
 Amerikada paydo bo‘lgan salon raqsi
 Tovush kuchini ko‘rsatuvchi asosiy belgi
 №104 Fan bobi – 3; Fan bo‘limi – 1; Qiyinlik darajasi – 2;
D. Zokirov nomidagi o‘zbek xalq cholg‘ulari orkestri nechanchi yilda tashkil topgan?
 *1950 - yillarda
 1930 - yillarda
 1920 - yillarda
 1940 - yillarda
 №105 Fan bobi – 3; Fan bo‘limi – 1; Qiyinlik darajasi – 2;
Shashmaqom nechta maqomdan iborat?
 *Oltita
 Sakkizta
 To‘qqizta
 Yettita
 №106 Fan bobi – 3; Fan bo‘limi – 2; Qiyinlik darajasi – 2;
Shashmaqomning ikkinchi qismi qanday nomlanadi?
 *Nasr qismi
 Cholg‘u qismi
 Raqs qismi
 Katta ashula

GLOSSARIY

Ansambl (fr. ensemble - birgalikda).- 1. Vokal yoki cholg‘u musiqa bir necha ijrochi tomonida ijro etilishi. 2. Bir guruh artistlarning bir butun badiiy jamoa holida chiqishi. 3. Uncha katta bo‘lmagan ashulachi (**vokal**) yoki cholg‘uchi (**sozanda**)lar jamoasi uchun yarratilgan musiqa asari. Ijrochilarning soniga qarab, bu ansambllar turlicha ataladi. Ikki ijrochi uchun bo‘lsa - duet, uch ijrochi- okted va h.k. Ba‘zan A.so‘zi orkestr yoki xor atamasining kichraytirilgan turiga yoki orkestr, xor va baletning kichik to‘dasiga nisbatan ham aytiladi. Opera, oratoriya, kantata va musiqalidramalarda ham A. lar bo‘ladi.

A. atamasi yaxshi tuzilgan va yuksak ijrosi bilan ajralib turadigan badiiy jamoalarga nisbatan ham qo‘llaniladi: O‘zbekiston davlat teleradiosining dutorchi qizlar, Y.Rajabiy nomidagi maqomchilar, M. Turg‘unboyeva nomidagi “Bahor” O‘zbek Davlat raqs A.lari va b.

Akkompanement(fr.accompanement, accompagner. - jo‘r bo‘lish) - ashula aytganda yoki biror cholg‘u asbobida chalganda unga jo‘r bo‘lish. Ashulaga fortepiano, xalq cholg‘u asboblari, turli xil notalar partiyasi.

Ansambl(trio, kvartet, kvintet) va orkestrlarda jo‘r bo‘lish mumkin. A. yakkaxon ashulachi yoki cholg‘uchiga garmonik va ritmik hamohang bo‘lib, musiqa asarining badiiy darajasini chuqurlashtiradi.

Gamma - oktavadan kam bo‘lmagan oraliqdagi tovushqatorning bior tekis ko‘tarilishi yoki pasayishi. G. yunonlarda uchinchi harf nomi bo‘lib, u bilan o‘rta asrdagi eng pastki tovush, ya‘ni katta oktavadagi sol tovushi ko‘rsatiladi.

Diapazon (yun. diapason - hamma torlararo) - ashulachining ovozi, cholg‘u asbob, tovushqator, lad, kuy va b. ning tovush hajmi, ovoz va musiqa asboblaridagi eng pastki va eng yuqorigi tovush oralig‘i (intervali).

Dinamika - musiqa tovushlarining qattiq-sekin ijro etilishi. D. da tovushni turlicha chiqazish, ya‘ni bir yo‘la qattiq yoki sekin, asta-sekin kuchaytirish yoki sekinlashtirish v.b. bo‘lishi mumkin. D. ning asosiy turlari *forte* (forte nota yozuvida qisqartirib -f holida yozilladi) - qattiq, kuchli; *piano* (piano, nota yozuvida qisqartirib - P holida yoziladi) - sekin; *crescendo*(kreshchendo - tovushini asta-sekin kuchaytirish); *diminuendo* (diminiendo - tovushni asta-sekin pasaytirish).

Dinamik tuslar - musiqa asarini ijro etishda badiiy chiqishning nazarda tutib, tovush kuchini o‘zgartirish. Buning uchun turlicha belgi va ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi. bulardan eng muhimlari:

P (piano) sekin;

PP (pianissimo) juda sekin;

MP (meso piano) o‘rtacha sekin (pianoda qattiqroq, forteda sekin);

F (forte) qattiq kuchli;

FF (fortissimo) juda qattiq, kuchli;

MF (meso forte) o‘rtacha qattiq;

CR (kreshchendo) tovushni tobora kuchaytirib borish;

DIM (diminuendo) tovushni sekinlatib borish.

Kamerton - muayyan balandlikka ega bo‘lgan va aniq tovush beruvchi kichik bir asbob. K.ijrochilik amaliyotida cholg‘u asboblarni sozlash uchun ishlatiladi. A. *kapella* ijrochiligida xor rahbari asarning uchtovushligini K. yordamida aniqlab, xordagilarga eshittiradi, ya‘ni xor ovozini sozlaydi.

Kompozitor- musiqa asarini bastalovchi ijodkor. Professional K. lar oliy musiqa maktabi - konservatoriyaning kompozitorlik fakultetida ta‘lim oladilar. Xalq ijodiyotida mohir xonanda va sozandalardan bastakorlar chiqadi.

Kompozitor ma‘lum bir mavzuni badiiy tasvirlaganidek, xalq ijodiyoti, ya‘ni folklordan foydalanib yoki shu folklor materialini o‘zgartmagan xolda, uni boyitib,badiiylashtirib beradi. Kompozitorlarning ijodi xalq ijodiyoti bilan chambarchas bog‘langan; ular g‘oyaviy va badiiy jihatdan yuksak saviyadagi musiqa asarlari yaratuvchi ijodkor-dirlar.

Kulminatsiya - (lotincha *si men-* cho‘qqi) -- musiqa asari yo uning ma‘lum bir qismining eng

yuqori nuqtasi, avji.

Nyuans - (frans.-*nuance* -- ohang, tus)-- tovush ohangdoshligi. Musiqada dinamik va tovushlarning eshutilish xarakterini o'zgartirish belgilari. Masalan, *dolce* -mayin,muloyim, *appassionato* –serzavq va boshqa nyuansni qo'llash bilan ijro qilinadigan musiqa asarining shakli, ayrim joylarini bo'rttirish yoki aksincha, sekin berilishiga, shuningdek, ijrochilik mahoratiga bog'liq.

Sinkopa - (ital. yun. synkope- qisqartirish) - qattiq chalinadigan (aksentli) notaning odatdagi kuchli hissadan kuchsiz hissaga ko'chishi.

Temp, sur'at - musiqa asarining ijro etilish sur'ati (tez-sekinligi) bo'lib musiqaning xarakterini aniqlashga yordam beradi. T. musiqa asarining mazmuni, xarakteri bilan bog'liq. Musiqa asari yoki uning ayrim qismining T. italyanacha atamalar bilan ko'rsatiladi. Bu ko'rsatkichlar 17-asrdan boshlab qo'llanila boshlandi. T.lar asosan uch turga bo'linadi;

1.Og'ir sur'atlar

Largo - cho'zib

Lento - cho'zibroq

Adagio - og'ir

2.O'rtacha sur'atlar;

Andante - ortacha og'ir

Moderato - ortacha tez

3.Tez sur'atlar;

Allegro - tez

Vivo - choqqon

Cholg'u musiqa - cholg'u asboblari ijro etish uchun mo'ljallangan musiqa asarlari; yolg'iz bir cholg'u asbobi uchun, turli ansambl, orkestrlar chun va orkestr jo'rligida yolg'iz bir cholg'u asbobi uchun mo'ljallanadi. Biror cholg'u asbobida ijro etuvchi musiqachini cholg'uchi deyiladi. O'zbek xalq cholg'u asboblari tuzilgan ansambl va yakka cholg'u asboblari uchun ham maxsus kuylar mavjud. Masalan:"Rohat", "To'rg'ay", "Dutor bayoti", "Qo'shtor" kabi kuylar yolg'iz dutorda ijro qilinadi. Shuningdek nay, tanbur, g'ijjklarda chalinadigan ayrim kuylar ham keng tarqalgan.

Aksent - biror tovush yoki okkordni qattiq chalish. Odatda taktning kuchli hissasida kelib A.li nota >, sfk V va b. belgilar bilan ko'rsatiladi. Shuningdek, A. ritmik cho'zimni ortirish orqali garmoniya tembr va kuy harakatini o'zgartirish va b. da qo'llaniladi.

Partitura - ansambl, xor, orkestr musiqasining nota yozuvi. Barcha ijrochilarning partiyalari ost-ust tik bir qancha nota yo'llarida P.da yoziladi, bular bir yo'la ijro etilishini bildirib turadi. Partiyalarning taqsimlanib yuqoridan quyi tomon turdosh cholg'u asboblari bo'yicha keladi. O'z navbatida bir turdagi cholg'u asboblarning eng yuqori registorigi yuqorida qolganlari registori bo'yicha pastkli satrlarda yoziladi. P.simfonik, duhavoy, xalq cholg'u asboblari orkestrlari, kavrtet, kvintet, xor v.b. uchun bo'lishi mumkin. Simfonik orkestr P.sida eng yuqoridagi puflama yog'ch cholg'u asboblari, so'ng puflama mis urna cholg'u asboblari arfa, fortepiano, torli-kamonchali asboblari joylashadi. Shuningdek duhovoy orkestr xalq cholg'u asboblari orkestri, kamer orkestrlarning o'ziga xos P.tuzilishlari mavjud. xor P. sida yuqorida xotin-qizlar ovozi quyida erkaklar ovozi yoziladi.

Tessitura (ital. tessitura-tovush balandligi) ohang yoki ovoz diapazoniga yoki musiqa asbobi.

Tessitura uch hil bo'ladi: baland, o'rta va past. O'rta tessitura ovozni maqomiga keltirib kuylashda qo'l keladi.

ILOVA



KOMPLEKSION AKADEM CHOLG'ULAR FOTOILLYUSTRASIYASI



Akkordion



Arfa



Afg'on rubobi



Balalayka



Bandura



Banjo



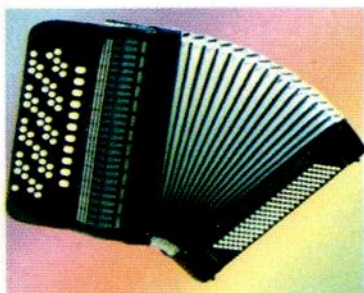
Baraban



Bariton



Bas gitara



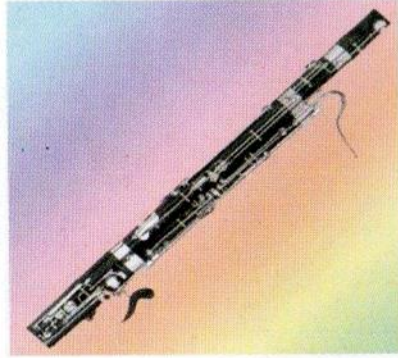
Bayan



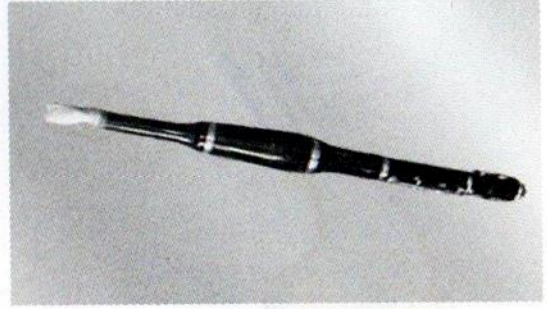
Blokfleyta



Dutor prima



Fagot



Flajolet



Fleyta



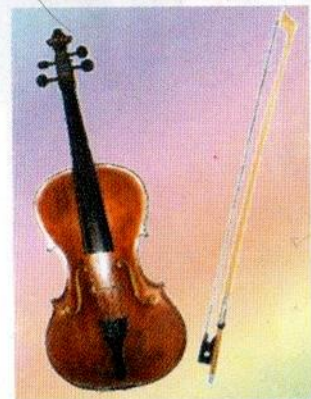
Fortopiano



Garmon



G'ijak



G'ijak alt



**Gavay, jaz,
elektrogitaralar**



G'ijak bas



**G'ijak
kontrabas**



Bo'lamon



Chang



**Changqo'biz —
changqovuz**



Doira



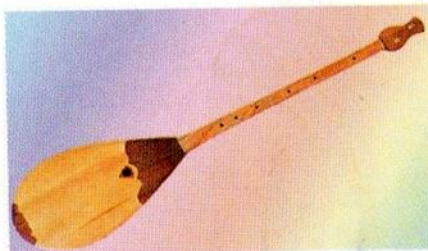
Do'mbira



Dovul



Dutor alt



Dutor sekunda



Dutor



Dutor bas



Dutor kontrabas



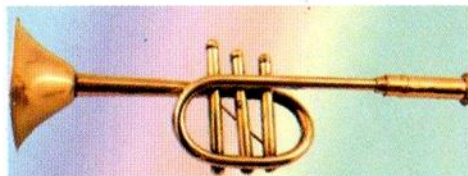
Gitara



Gaboy



Gong



Gorn



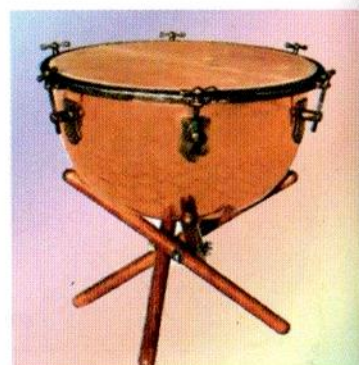
Klarnet



**Bahoriy
hushtak
sozi**



Karnay



Litavra



Ksilafon



Klavesin



Mandalina



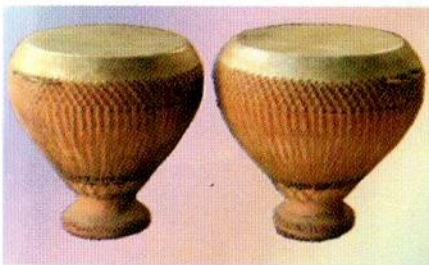
Bug'



Nay



Organ – Arg'anun



Nog'ora



Orkestrator



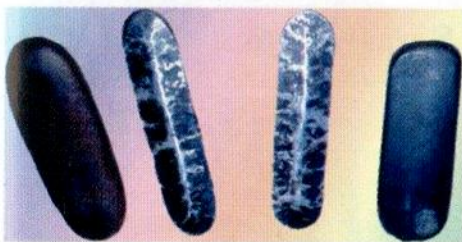
Pianino



Pomir rubobi



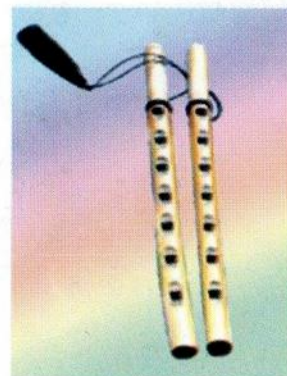
Qashqar rubobi



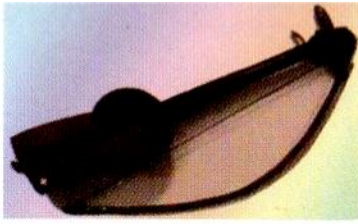
Qayroqtosh sozi



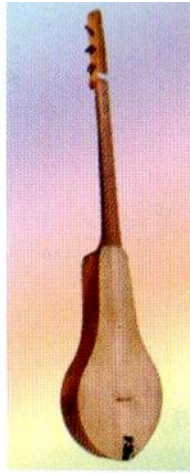
Qiyog sozi



Qo'shnay



Qo'biz



Qo'ng'iroq sozi



Qonun



Qo'muz

Qo'shqoshiq



Royal



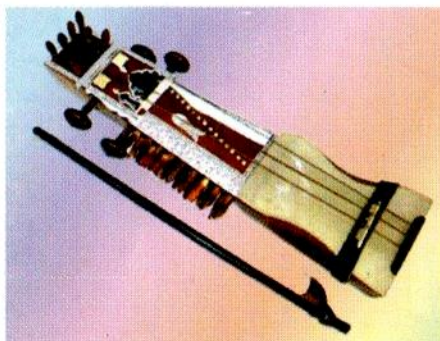
**Rubob
prima**



Safoil



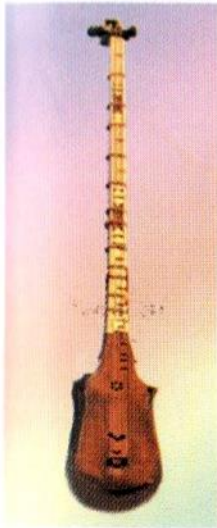
Sarasvati-vina



Sarangiy



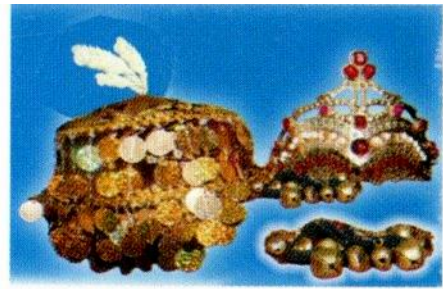
Saksofon



Sato



Shiqildoqlar



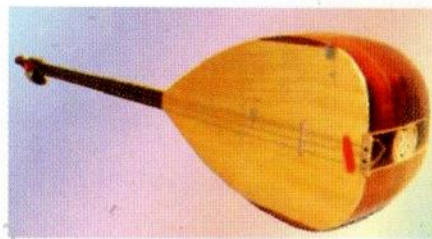
«Zang» shiqildoqlari



Sibizg'a



Sintezator



Soz



Tablalar



Surnay



Tamtam



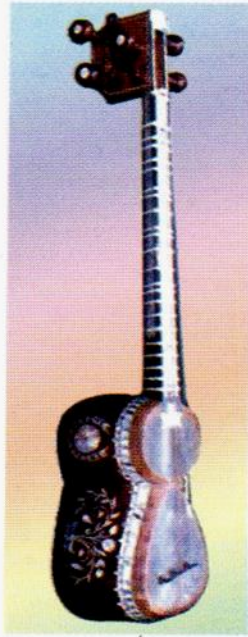
Tanbur



Shoxnay



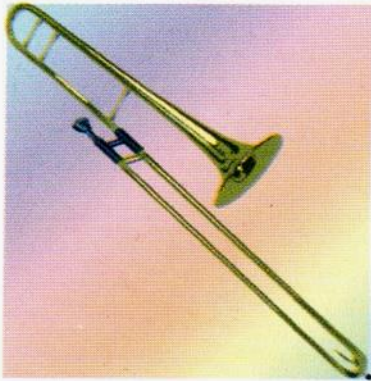
Sitor



Tor



Truba



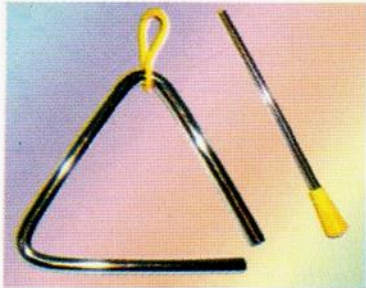
Trombon



Ud



Vilonchel



Uchburchak soz



Tuba



Tarelkalar



Valtorna



Billur qandillar sozi

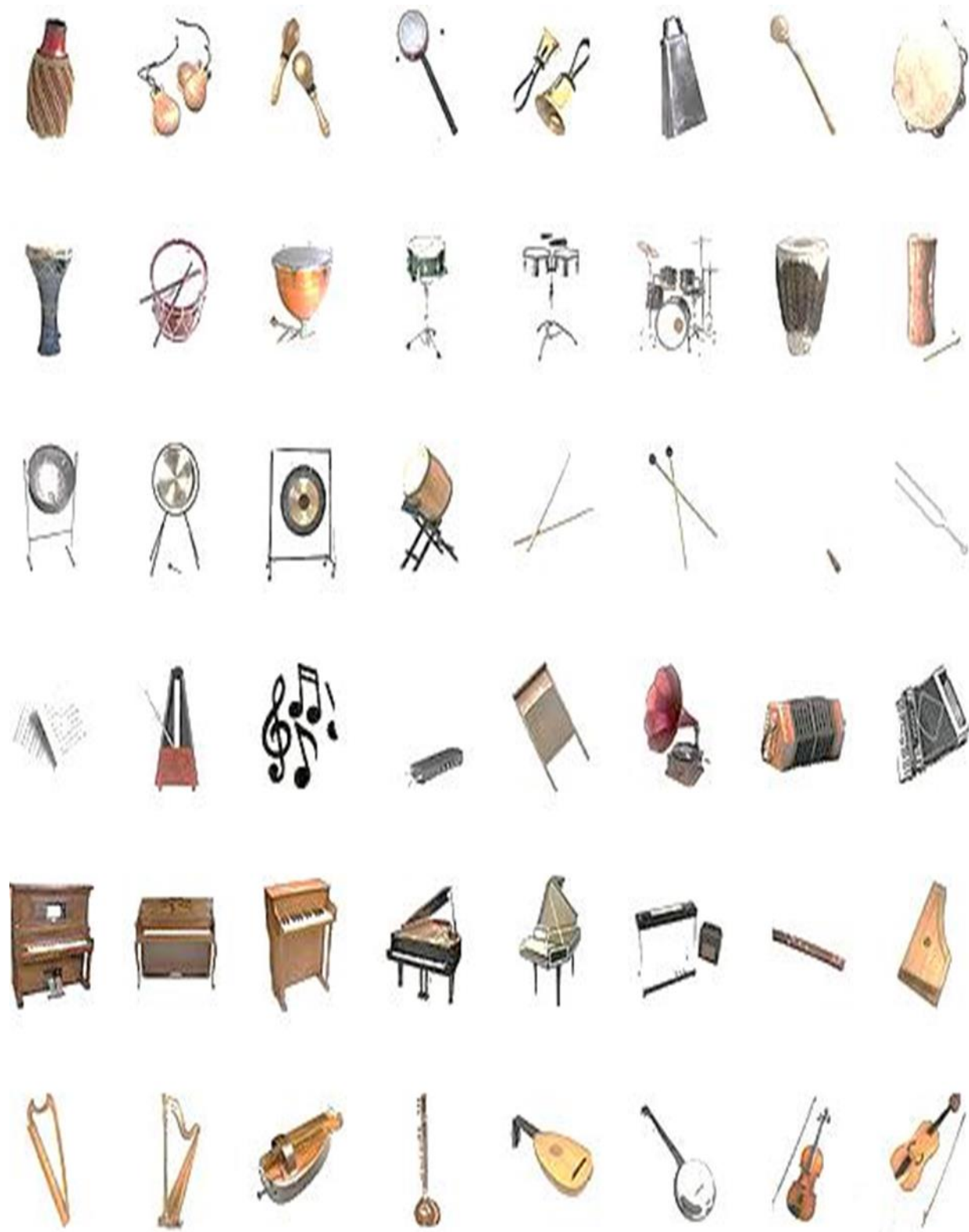
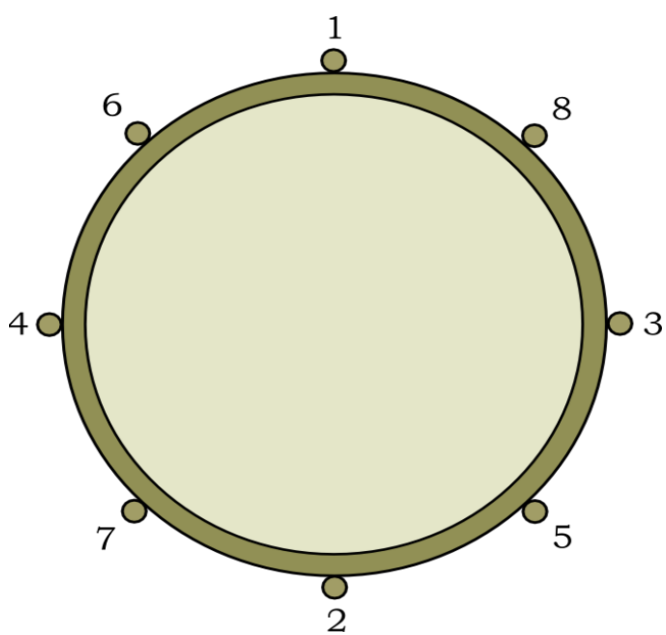
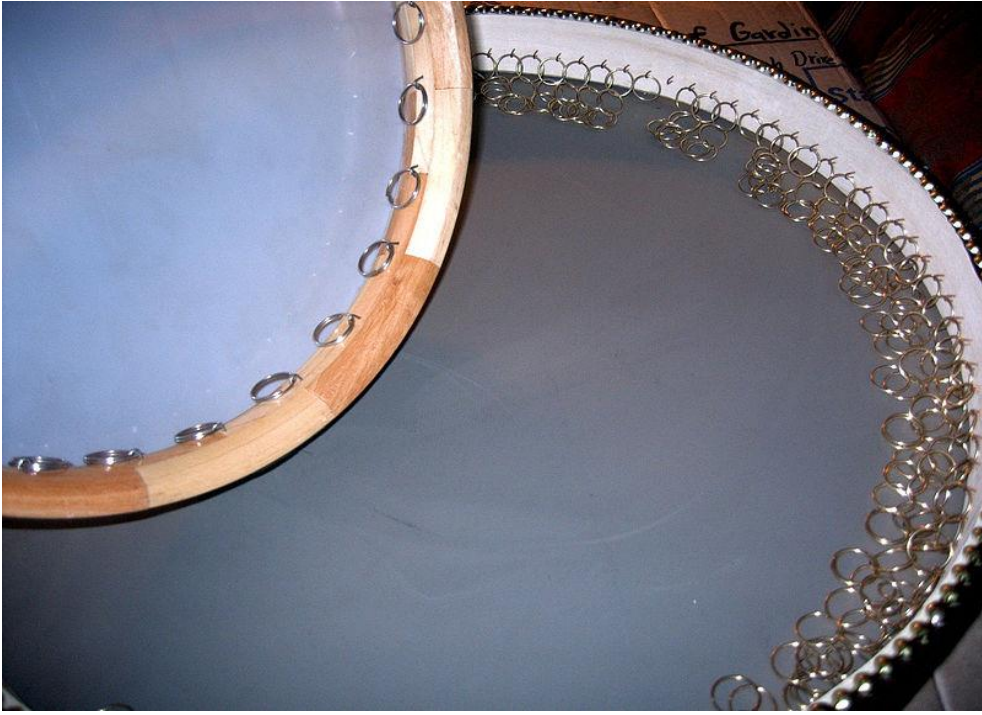


Figure 1.1: Musical Instruments

G'ARBIY OSIYO VA SHARQ CHOLG'ULARI







FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T., 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatasining qo‘shma majlisidagi nutq. T., 2017.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini takomillash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruza. 2016- yil 7-dekabr. T., 2017.
4. Mirziyoyev Sh.M. 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha harakatlar strategiyasi. (elektron versiyasi)
5. Toshmuhamedov M. Ya.Sabzanovning cholg‘u asarlari. – Toshkent: Musiqa, 2003.
6. Lutfullayev A. Xalq cholg‘ularida ijrochilik: tarix va zamonaviylik. – T., Musiqa, 2017.
7. Karimov O.I. Cholg‘u ijrochiligi va ansambli. O‘quv qo‘llanma. - Buxoro: “Durdona”, 2019. - 196 b.
8. Do‘stov S. Cholg‘u ijrochiligi va ansambli. O‘quv qo‘llanma. – Buxoro: “Durdona”, 2019. - 260 b.
9. Smenov A. Sredneaziatskiy traktat po muzike Dervish Ali (XVII veka), 1964.
10. Mansurov A. Cholg‘ulashtirish bo‘yicha amaliy namunalari va mashqlar. Oliy ta’lim muassasalari uchun o‘quv qo‘llanma nashriyoti. – T., 2007.
11. Rajabov I. Maqomlar masalasiga doir. – T., 1963.
12. Karomatov F. Uzbekskaia instrumentalnaya muzika. 1972.
13. Axmedov M. Yunus Rajabiy. T., 1980.
14. Vizgo T.S. Muzikalniye instrumenti Sredniy Azii. M., - 1980.
15. Petrosiyans A.I. Instrument o vedeliniy. T., -1980.
16. Toshmuhamedov M. G‘ijjak taronalari. T., -1983.
17. Taxalov S.M. Afg‘on rubobini chalishga o‘rgatish metodikasi. T., -1983.
18. Akbarov I.A. “Muzika lug‘ati. T., -1987.
19. Azimov K. Metodika raboti s samideytelnim orkestrom uzbekskiy narodniy instrumentov. T., -1988.
20. Ne‘matov R. Davrim sadosi. T., -1990.
21. Tursunov R. Havaskorlik ashula va raqs ansambllari bilan ishlash usullari. T., -1991.
22. Abdurauf Fitrat. “O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi”. T., -1993.
23. Umarov A. Tanbur navolari. T., -1995.
24. Nurmatov H. O‘zbek xalq musiqasi. T., -1996.
25. Toshmatov O‘. Navro‘z taronalari. T., -1998.
26. Toshmuhamedov M. G‘ijjakda ana’naviy ijrochilikni o‘zlashtirish. T., - 1999.

Qo‘shimcha adabiyotlar

27. The History of Muzikal Instruments USA November (2012).
28. Barbara Kreader, Fred Kern, ‘hailli’ Keveren, Mona Rejino. ‘iano Lessons Book., 200.

Internet saytlari

29. www.gov.uz – O‘zbekiston Respublikasi hukumat portali.
30. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi
32. <http://b2c.uz/catalog/youth/uz/musiqa>
33. www.musika.uz
34. <http://portasound.ru/music-search/musiqa-olami>

MUNDARIJA

KIRISH	4
I QISM. O‘ZBEK XALQ CHOLG‘ULARI TARIXIDAN	5
II QISM. OILADOSH CHOLG‘ULAR HAQIDA MA‘LUMOT	10
Urma cholg‘ular	10
Doira.....	10
Nog‘ora	11
Qayroq.....	11
Safoyil	12
Chindovul.....	12
Sagat.....	13
Damli cholg‘ular.....	13
Nay	13
Qo‘shnay	14
Bulamon.....	16
Karnay.....	17
Sibizg‘a	18
Chanqovuz	18
Mizrobli cholg‘ular	19
Qashqar rubobi.....	19
Afg‘on rubobi.....	20
Prima rubobi.....	22
Metsosoprano rubobi	23
Alt rubobi	23
Tanbur	24
Ud.....	25
Dutor guruhidagi sozlar tasnifi.....	26
Dutor	26
Prima dutori.....	28
Sekunda dutori	28
Tenor dutori.....	29
Bas dutori	29
Kontrabas dutori.....	30
Do‘mbira	31
Kamonli cholg‘ular guruhi.....	31
G‘ijjak	31
G‘ijjak alt	33
G‘ijjak-qobuz bas.....	34
G‘ijjak-qobuz kontrabas.....	34
Torli - urma sozlar guruhi haqida	35
Qonun.....	35
Chang	36
Pikkola changi.....	38
Prima changi	38
Tenor changi	38
BAS changi	39
III QISM. AMALIY MASHG‘ULOTLAR	40
Qashqarcha (O‘zbek xalq kuyi)	40
Do‘loncha (O‘zbek xalq kuyi)	40
Saboh (O‘zbek xalq kuyi)	41
Aliqambar (Xorazm xalq kuyi).....	42

Sharob (O‘zbek xalq kuyi)	44
Nasri Segoh (O‘zbek xalq kuyi).....	45
Dilxiroj (O‘zbek xalq kuyi).....	46
Lazgi (Xorazm xalq kuyi)	47
Polka (M.Glinka).....	48
Yangi tanovor (M.Mirzayev)	49
Farg‘onacha (O‘zbek xalq kuyi).....	51
Neopolcha qo‘shiq (P.Chaykovskiy).....	53
Vengercha raqs №5 (I.Brams).....	55
Polonez (M.Oginskiy)	58
Yangra doira, jarangla (Avaz Mansurov).....	61
NAZORAT SAVOLLARI	108
GLOSSARIY	117
ILOVA	119
Foydalanilgan adabiyotlar	132

Kayumov Ibragim Fayzullayevich

OILADOSH CHOLG‘ULARNI O‘RGANISH

*Respublika oliy o‘quv yurtlari bakalavriatining 5111000 – kasbiy ta’limi
5150700 – cholg‘u ijrochiligi (turlari bo‘yicha) yo‘nalishi talabalari uchun*

O‘quv qo‘llanma

<i>Muharrir:</i>	<i>A. Qalandarov</i>
<i>Texnik muharrir:</i>	<i>G. Samiyeva</i>
<i>Musahhih:</i>	<i>Sh. Qahhorov</i>
<i>Sahifalovchi:</i>	<i>M. Ortiqova</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 178. 08.12.2010. Original-maketdan bosishga ruxsat etildi: 08.11.2021. Bichimi 60x84. Kegli 16 shponli. «Times New Roman» garn. Ofset bosma usulida bosildi. Ofset bosma qog‘ozi. Bosma tobog‘i 17,0. Adadi 100. Buyurtma №371.

“Sadridin Salim Buxoriy” MCHJ
“Durdona” nashriyoti: Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy.
Bahosi kelishilgan narxda.

“Sadridin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy. Tel.: 0(365) 221-26-45